

4.

Rajko Nahtigal:

Doneski k vprašanju o postanku glagolice.

1. Črka „pe“.

Kakor znano, se nahaja v celi vrsti spomenikov, tičočih se glagolske azbuke, med črkama **Ⓢ** in **Ⓥ** neko dose-daj še nepojašnjeno „pe“, ki more kot tako biti le ime neke črke, katera je stala nekdanj na tem mestu in katero je poz-neje nadomestila ligatura **Ⓦ**.¹ V najstarejših spomenikih **Ⓦ** še ni bilo v rabi,² z druge strani pa zahteva številčni red glagolskih črk, da predpolagamo na označenem mestu črko z vrednostjo 800, ker je **Ⓢ** — 700, **Ⓥ** — 900. Katera črka bi bila mogla prvotno veljati 800, o tem je razmišljaj tudi V. Jagić, ali vprašanja ni mogel razrešiti. Brčić je sicer našel v nekem horologiju iz l. 1391 enkratno **Ⓢ** za 800, toda Jagić sam iz raznih razlogov ne pripisuje temu nobenega odločilnega pomena.³ Že red glagolske azbuke, v kateri v dodatku k grškemu delu najpreje slede znaki za soglas-nike (**Ⓢ** — 700, „pe“ — 800, **Ⓥ** — 900, **Ⓦ** — 1000, **Ⓣ** — 2000)⁴ in še le potem za samoglasnike, odklanja to domnevo.

Omenjeno „pe“ se pojavlja v spomenikih na sledeč način. V rokopisu Hrabrove apologije slovanskih pismen moskovske duhovne akademije, ki je ohranil več sledov pre-

¹ Prim. M. Rešetar, Zum ältesten slavischen Alphabet (Arch. f. slav. Phil. XXXV 65 sl.).

² V. Jagić, Glagoličeskoje pis'mo (Enciklopedija slav. filol. vyp. 3, str. 205).

³ V. Jagić, Welcher von den zwei slavischen Schriften soll die Priorität zuerkannt werden? (Arch. f. slav. Phil. XXIII 117 ff.).

⁴ J. Črnčić, Popravci ka glagolskim spomenikom (Rad jugoslav. akad. XVI 3), id. Brojna vriednost slova **Ⓦ** (ib. XXIII 21), V. Jagić, l. c. 118.

pisa iz glagolskega originala in v katerem beremo dandanes tudi že po drugem spisku potrjeno opazko „ѠѢТ ѠѠ ѠѠѠ ѠѠѠѠ, ѠѠѠ ѠѢТѢ ѠѠѠѠѠѠ ѠѢѢ“ (t. j. Konstantina i Metodija),¹ stoji v seznamu 24 črk, „podobnih grškim pismenkam“, po črki Ѡ še „Ѡ ѠѢ, ѢѢѢ, ѢѢ“. Jagić, Razušdenija str. 317, je videl v tem zadnjem izraz za grško ψ, ξ, ϑ, R. Abicht² pa ravno narobe ϑ, ξ, ψ, kar naj bi bil cirilski prepisovalec Hrabrove apologije našel v glagolskem originalu, smatral za neke vrste ligature ter transskribiral na navedeni način. To mesto pa se mora po mojem mnenju drugače razlagati. Z ene strani se „pe“ nahaja tudi še drugod, kar mu daje neko samostojno veljavo, z druge pa za ξ in ψ v glagolici ni nobene sledu. Ker nameravam govoriti o ѢѢ in ѢѢ še v posebnem odstavku, omenjam tu le na kratko, da se krije v tem označba za pismenske dublete, ki jih je jeden iz glagolskih prepisovalcev Hrabrove apologije mogel najti že v starocerkvenoslovanskih spomenikih kakor n. pr. Ѣ poleg Ѡ vedno le v besedi ѢѢѢѢ.³

„Pe“ kot samostojni zastopnik posebne črke med Ѡ in ѡ je jasno videti v abecedni molitvi Konstantina presbitera bolgarskega, učenca slovanskih apostolov, ki se je tako isto ohranila v nekolikih rokopisih in s sledovi glagolskega originala kakor Hrabrova apologija.⁴ Najstarejsi tekst je

¹ V. Jagić, Razušdenija južnoslavjanskoj i russkoj stariny o cerkovno-slavjanskom jazykě (Izslěd. po russk. jazyku I 302); P. A. Lavrov, K voprosu o vremeni izobřetenija pis'men i perevoda svjaščennago pisanija (Zbornik u slavu V. Jagića, str. 357). — Sledovi glagolskega originala so ohranjeni predvsem v številih: tako je V. Jagić, l. c. str. 301 število 14 izraženo po glagolsko z Ѣ Ѣ in ne po cirilsko z Ѣ, število 3 z Ѣ in ne Ѣ, število 6 z Ѣ in ne Ѣ; tudi na str. 302 je pomanjkljivo število ѢѢѢ, v katerem bi pred Ѣ moralo stati še Ѣ, nedvomno v zvezi z glagolskim originalom. Končno kaže na to isto tudi Ѣ za Ѣ na str. 301.

² R. Abicht, Das Alphabet Chrabrs (Arch. f. slav. Phil. XXXI 211 ff.).

³ Prim. L. Geitler, Die albanesischen und slavischen Schriften, S. 125 f. u. S. 113.

⁴ Prim. M. Murko, Geschichte der älteren südslavischen Litteraturen S. 62 f. u. S. 74 f. Pesem je izdal med dr. J. J. Sreznevskij, Drevnije glagoličeskije pamjatniki, str. 23 sl. Z nje rekonstrukcija sta se bavila V. A. Sobolevskij, Drevnija cerkovno-slavjanskija stihotvorenija IX—X věkov (Sbornik otdel. russ. jazyka i slovesn. t. 88, Nr. 3, str. 1 sl.) ter J. Franko,

v rokopisu moskovske sinodalne biblioteke iz XII.—XIII. stol. Rekonstrukcija teksta z dvanajsterci in cezuro po petem zlogu ne zahteva posebnih izprememb; vendar so gotova mesta še dvomljiva, pa bi stavil glede njih neke svoje predloge, o katerih glej v pripomnji pod črto. Tu naj sledi le pesem sama v rekonstruirani obliki:

1	АЪ СЛОВѢМЪ		СНМЪ МОЛЕЖ СѦ БОГОУ:
	Боже въсѣа		ТВАРН Н ЗИЖАНТЕАН
	ВНАНМЪИНМЪ		Н НЕВНАНМЪИНМЪ!
	Господа духа		ПОСЪАН ЖНЕЖШТААГО.

Konstantins „Alphabetisches Gebet“ (Arch. f. slav. Phil. XXXV, S. 151 ff). Na glagolski original kaže verz za drugim *n* in pred *k*, ki se pričjenja z *л* in *к* tukaj predpolaga glagolsko *м*. V znanih nam cirilskih prepisih je ta verz že pokvarjen. V rekonstrukciji Sobolevskega, o kateri pa sam dvomi, se glasi: ЛЕТИТЬ НИНЕ Н СЛОВЕНЬСКО ПЛЕМА; Franko pa rekonstruira: I letit' bo dnes' slovensko plemja, ali tudi: I letit' nyně slovensko plemja. Jasno je, da te rekonstrukcije ne morejo biti pravilne, ker je, kakor rečeno, prvotno moralo stati na početku glagolsko *м*, ki ga je le bosanska cirilica prevzela. Kaj naj pomeni Abichtova poprava МАУФУФ (Arch. f. slav. Phil. XXXI 214), mi je neumljivo. Variante so po Sreznevskem l. c. str. 24 sledeče: ЛЕТИТЬ БО НЗИНЪ Н СЛОВЕНЬСКО ПЛЕМА. — I ЛЪТЬ ТИ БО НЗИНЪ СЛОВЕНЬСКО ПЛЕМА. — I ЛЪТИТЬ БО СЪЕ СЛОВЕНЬСКО ПЛЕМА. — Н ЛЕТИТЬ КЪ ТЪБЪ СЛОВЕНЬСКО ПЛЕМА. Končno stoji v jednom rokopisu le СЛОВЕНСКОЕ ПЛЕМА. S tehnične strani ima verz sestajati iz dvanajst zlogov s cezuro po petem zlogu. Druga polovica verza — sedem zlogov — je tedaj povsem jasna: Н СЛОВЕНЬСКО ПЛЕМА; prva polovica pa se mora pričenjati z *м*. To sili zvezati to črko z varianto ЛЪТЬ in videti v črki le izraz števila 30, kar bi dobro sovpadalo ne le po zmyslu s sosednimi verzi, temveč tudi po dobi s postankom abecedne pesmi l. 894 (prim. C. Jireček, Geschichte der Bulgaren, S. 432) ter početkom moravske misije slovanskih apostolov l. 863. Druge podrobnosti v verzu, je-li sledilo ТИ БО ali НЗИНЪ ali morda tudi kaj drugega, niso važne. — K drugim verzom bi bilo pripomniti sledeče: v. 4. zahteva metrum končnico -АГО, kakor Sobolevskij tudi piše; vendar bi radi rokopisnega -ААГО in končnice -ΟΥΟΥΟΥΟΥ v pesni kakor tudi radi tega, da stoji v supraselskem kodeksu pretežno -ААГО in -ΟΥΟΥΟΥΟΥ, raje pustil -ААГО toda z dostavkom, da se je tu avtorju dvojno *а* zlilo v enozložno dolžino. Prim. analogni slučaj pri -ΟΥΟΥΟΥΟΥ v v. 37. — v. 9. rokopisno Н СВЪТЪ СЪЪЗАМЪ има zlog premalo, v drugem rokopisu manjka še *n*; zato in pa radi boljšega zmysla dodaja Sobolevskij ТОВО. — v. 11. nedostajoči zlog v prvem delu bi jaz popolnil z vstavljenim ТА. — v. 13. k predikatu v pluralu prim. v zografskem evangeliju Mark. III 7. МНОГЪ НАРОДЪ ОТЪ ГАЛЛЛЕИЯ ПО НЕМЪ СДОША. — v. 15. rokopisno ТВОИСЯ, kar

5	ДА БЛАЖИТЕТЬ		ЕЗ СРЬАЦЕ МИ СЛОВО,
	ЕЖЕ ЕЖДЕТЬ		НА ОУСПЕХЪ БЪСЪМЪ,
	ЖНЕЖШТИНЪМЪ		ЕЗ ЗАПОВЕДАХЪ ТИ.
	ЗЪЛО БО ЕСТЬ		СВѢТНАЛНИКЪ ЖИЗНИ
	ЗАКОНЪ ТЕОИ,		СВѢТЬ (ТОГО) СТЬЗЪМЪ,
10	ИЖЕ НИТЕТЬ		ЕКАИЪЕЛЬСКА СЛОВА
	И ПРОСИТЬ (ТА)		АДРЫ ТЕОИА ПРИИТИ.
	Ъ АЕТЪ ТИ БО		И СЛОВЕНЫСКО ПЛЕМА
	КЪ КРЪШТЕННЮ		ОБРАТНИША СА БЪИИ,
	ЛЮДИЮ ТЕОИ		НАРЕШТИ СА ХОТАШТЕ,
15	МНОГОИ ТЕОИА		ЕОЖЕ ПРОСАТЬ ЗЪЛО.
	НЪ МЪНЪ НИЗИЪ		ПРОСТРАНО СЛОВО ДАЖАЪ

pušča Sobolevskij in kar je za en zlog predolgo, bi jaz nadomestil s ТЕОИА kakor je to večkrat najti v supraselskem kodeksu in tudi v glagolskih spomenikih (prim. Leskien, Handbuch ⁶ 99 in Vondrak, Altkirchslav. Gramm. ² 465). V istem verzu bi bilo morda bolje просать zameniti s просаште, na kar bi moglo kazati хоташте drugih rokopisov. — v. 17. voc. *сине* se nahaja v supraselskem kodeksu (prim. Scholvin, Beiträge v Arch. f. slav. Phil. II 511), pa tudi v glagolskih spomenikih (Vondrák I. c. 420). — v. 19. v drugih rokopisih stoji mesto *горѣ* zanimiva varianta *емспрь* (prim. Jagić, Entstehungsgeschichte 332, 428). — v. 23. adj. poss. *фараишь* je izvajati od *фараишъ*, kar se nahaja n. pr. v supraselskem kodeksu (prim. Miklosich, Lex. palaeoslov.). Drug rokopis ima izpremenjeno *фараиша*. V drugem delu verza bi se nedostatek enega zloga dal izpopolniti s participialno obliko. — v. 24. za *хороуьскъ*, kar spominja na ime črke *хъръ* — *хоръ* (prim. Miklosich, Lex. palaeoslov.), stoji v drugem rokopisu predolgo *хороуьниьскоую*. — v. 26. v rokopisu, v katerem stoje pred verzi odgovarjajoče črke, tu ni nobene črke, znak, da se je bil tedaj pomen prvotnega „pe“ že izgubil tako kakor pri *м*. — v. 29. Zakaj je Sobolevskij rokopisno *шестькрялатъ* zavrgel ter povzel raje po drugem rokopisu *шестокрылатыхъ*, mi ni umljivo. Glede besede prim. Miklosich I. c. V drugem delu verza izpopolnjuje Franko nedostajajoči zlog z *да*, kar izpreminja interpunkcije nasproti Sobolevskemu. — v. 30. neki rokopis ima tu pred verzom črko *ш*, kar pač ne odgovarja verzu in kar je drugače umeti nego ako stoje pred v. 31–33 črke *ъ-ъ-ь*, ki sploh ne začenjajo besed. — v. 31. je pri Sreznevskem pomotoma natisnjeno *иго*, kar se ne strinja z dualom v prejšnjem verzu *оучителю*. Gorskij–Nevostrujev, Opisanije II 2, str. 410 imata natisnjeno *ию*. — v. 34. stoji v enem rokopisu pred verzom pomotoma *ъ*; sicer pa v tem zadnjem delu pesmi red črk v akrostihu ni več pravilno pridržan. — v. 37. dat. *синоу* je v supraselskem kodeksu in tudi drugih starocerkvenoslovanskih spomenikih bolj pogosto nego *синои* (Scholvin I. c. 511, Vondrák I. c. 420). Končnica *-оуоуоуоу* je tako razumeti kakor *-ааго* v v. 4.

	Отъче, сыно	и прѣсвятѣи доуше,
	Просаштоуоумоу	помошти отъ тебе.
	Ржцѣ бо скон	горѣ въздѣиѣж присно,
20	Снаж прихати	и мжарость оу тебе.
	Ты бо дашн	достоинномъ снаж,
	Ѧпостась же	въсекжѣиѣ цѣанши.
	Фарауша ма	злѣбѣи нзѣаен(ѣз),
	Херѣбскж мн	мѣсль н оумъ дажда.
25	Ѡ чѣстѣнаѣ	прѣсвятѣи тронце,
	Пѣчаль моѣж	на радѣсть прѣложн,
	Цѣломжарѣно	да начѣнж пѣсати
	Чюдеса твоѣ	прѣанѣнаѣ зѣао,
	Шѣстькрѣлатъ	снаж (да) ѣзспринимъ
30	Шѣстеоуж нзѣнѣ	по слѣдоу оучнтѣлю,
	Нменн ою	н дѣлоу послѣдоуѣ.
	Бѣѣ сътворѣж	еванѣельско слово,
	Хѣааж ѣздааѣ	тронци ѣз божѣствѣ,
	Ѡже поетъ	въсекжѣи ѣздарастъ,
35	Юнѣ н старѣ	сеонѣмъ разоумомъ
	Ѡзѣжкъ нѣѣ	хѣааж ѣздааѣ присно
	Отъцю, сыноу	н прѣсѣатоуоумоу доухѣу,
	Ѧмоуж чѣсть	н арьжаѣа н слаѣа
	Отъ ѣсѣа	теарн н дѣхѣаннѣ
	Ѡз ѣсѣа ѣѣкѣ	н на ѣѣкѣ амннѣ.

Tudi neka druga abecedna molitev, nazvana азѣѣковннкъ, v ruskem zborniku iz druge polovice XIII. v. s sledom glagolice postavlja med verzа, заѣенѣжоѣа z w in ѣ, verz s „re“: пѣснѣмн ти пою, припадаа.¹ Isto je v frazah, ki se v alfabetnem redu vrste v nekem srbskem zborniku s spisi Konstantina iz Kostenca: med w in ѣ še vedno stoji пѣснѣмн слаѣат ма агган.² Pred frazo stojeѣа ѣrka ѣ nima tu seveda nobenega zmisla, ker stoji v cirilici po grškem alfabetu pred

¹ Prim. Sobolevskij l. c. str. 3 in 13. Sled glagolice je v r med n in k: геоны н ма нзѣаен ѣѣнѣа. V nekem poznejšem prepisu te molitve iz XVII. stol. je ta verz že izpuščen. Ostalo je pa пѣснѣ ти воспѣю, припадаю, le da ni pred verzom tu nobene ѣrke, med tem ko sta pred spreadaj stojeѣim w in pred sledeѣim ѣ.

² Prim. Lavrov l. c. (Zbornik u slavu Jagiѣа str. 356). O r ni tu veѣ sledu.

ω, v glagolici pa te črke sploh ni bilo. Prim. v tetraevangeliju Luk. XX 42 Zogr. *ѠЗ КЪННГАХЪ СЪПАЛЪМЪСКЪХЪ*, Mar. *ѠЗ КЪННГАХЪ ПСАЛОМЪСКЪХЪ*, Mat. XXIII 25, 26 Zogr. b in Mar. *НАРОПЕНАЪ*; v evangelistariju sploh ni slučaja s ψ.¹ Prof. Rešetar l. c. str. 67 je sicer izrazil domnevo, da je prvotno morda le ψ stalo na mestu „pe“, kar bi bilo iz *ПЕСИЛИ*, to pa prevod besede *ΨΑΛΜЪ*. Toda ne glede že na preje rečeno o ψ, je za nas vendar mnogo pomembnejša pesem Konstantina presbytera in ta ima *ПЧААЪ*. V ostalem se prva na nekih mestih naslanja na to drugo, ali tega ne gre tu dalje razpravljati.

Ime črke naravnost kot „pe“ zapisano imamo v t. zv. abecenarium bulgaricum,² kjer stoji po „ot“ naziv „pe“. To „pe“ se nahaja sicer napačno nad *Ѡ*; ker pa je ime za to zadnje („ci“) izpuščeno, je očitvidno, da je morala v prototipu odgovarjati imenu „pe“ tudi posebna črka in sicer, razume se druga, nego *Ѡ*. To potrjuje arhaistična glagolska abeceda, ki je pripisana v bosensko-bogomilski knjižici iz XV. stol.³ V njej je napisana med *Ѡ* in *Ѡ* črka *Ѡ* z obojestranskim okraskom na vrhu (v kijevskih in praških odlomkih je okrasek le levostranski). Stati bi morala sicer pred *Ѡ*—*Ѡ*, in res jo je tam tudi najti, ali le kot popravo nad začrtanim *Ѡ* ali morda bolje *Ѡ*. Pisec je imel pred seboj dva različna znaka kot dubleti iste glasovne veljave *Ѡ* in *Ѡ*, pa jih je v njihovem redu zamenjal, kar je opazil in na prvem mestu popravil. Po Račkem, Starine XIV 23 se nahaja abeceda v knjižici še enkrat (poleg konca prve strani l. 55 še na prvi strani l. 57 po očenašu). Jagićeva faksimilia predstavljata prvo mesto. Zanimivo bi bilo vedeti, kako so odgovarjajoče črke napisane na drugem mestu. Prof. dr. M. Slavič, ki je bil v Rimu in na katerega sem se radi tega obrnil, knjižice žal ni mogel več zaslediti.

¹ Prim. tudi v praških odlomkih *Па псаа(мъ)*. Podobno je s *Ѡ*: Mark. XV 21 Zogr. *АЛЕКСАНДРОУ*, Mar. *АЛЕКСАНДРОУ*, Ass. *АЛЕКСАНДРОУ*, Luk. III 36 Zogr. *АРФАКСАДОУ*, Mar. *АРФАКСАДОУ*.

² Gl. posnetek pri Jagiću v Glagoličeskoje pis'mo tab. VII 16.

³ Prim. V. Jagić, *Analecta romana* (Arch. f. slav. Phil. XXV 20 sl.) ter id., *Glag. pis'mo* str. 114 sl. Na obeh mestih je podan tudi faksimile abecede.

Na nekem pergamentnem listu z latinskim tekstom XI.—XII. stol. je nekdo pozneje napisal cirilski in glagolski alfabet.¹ List je lastnina Jagičeva. Po njegovem in Rešetarjevem opisu stoji med **Ⓢ** in **Ⓥ** neki znak, ki je podoben glag. **Ⓜ**. Ta znak to seveda ne more biti, že radi tega ne ker se **Ⓜ** na svojem mestu pravilno nahaja. Preje bi se moglo misliti na glag. **Ⓝ**, zlasti ker to potrjuje istočasni cirilski alfabet. Tam namreč po **Ⓦ** po Rešetarjevem opisu sledi cir. **н**, le da je vodoravna črta na levo nekaj podaljšana, navpična desna pa spodaj presekana z vodoravno, v desno smer potegnjeno črtico. Hoteli bi vedeti, kako je z znakoma **Ⓢ** in **Ⓥ** v glagolski abecedi. Kar se pa tiče zveze s **н**, ni to morda povzročeno le po „*pe*“, temveč lahko tudi po zamenjavanju **ϕ** in **н** v gotovih spomenikih kakor n. pr. v srbskem apostolu XIII.—XIV. stol., ki ga je obdelal V. Jagić in v katerem sta piscu **ϕ** in **н** naravnost dubleti iste glasovne vrednosti.²

Končno je še v neki poznejši zbirki raznih alfabetov dunajske dvorne knjižnice iz XVI. stol. v pretežno cirilskem alfabetu vkljub vsej pokvarjenosti konstatirati med **Ⓦ** in **Ⓥ** naziv „*pi*“.³ Mogoče pa je seveda, da bi se slične stvari našle tudi še v drugem podobnem gradivu.

Kaj naj je tedaj ono zagonetno „*pe*“, o katerem ne more biti dvoma, da je bilo enkrat ime za neko glagolsko črko s številčno vrednostjo 800 in z mestom med **Ⓢ** in **Ⓥ**, in katera črka naj bi to bila? Najodločilnejšega pomena so v tem oziru pač kijevski odlomki, ki so nam ohranili, kakor je to splošno priznано in kakor se to takoj vidi, glagolico v njeni najprvotnejši obliki. Ako v teh tako arhaističnih in iz latinščine poteklih odlomkih vendar že nahajamo dubleto z isto glasovno veljavo **f** v obliki **Ⓢ** in **Ⓥ**, tedaj je temu gotovo pripisovati globlji pomen ter iskati razlago v zvezi z vsem gori rečenim. V fotografskih posnetkih pri Jagičevi izdaji beremo oba znaka v isti latinski besedi: tab. III přefacija s **Ⓢ** proti tab. IV, V dvakrat, VI in VII dvakrat přefacija s **Ⓥ**, poleg tega stoji še tab. III dva-

¹ Prim. Jagić, Glag. pis'mo 137; Rešetar, Arch. f. slav. Phil. XXXV 66.

² V. Jagić, Zum altkirchslav. Apostolus I 38 sl.

³ F. Kidrič, Admontska „vindiška“ abeceda (Naši Zapiski VII 145).

krat felicity s ϥ . Ne glede na vprašanje, kako pride ϥ sploh do glasovne veljave f , z druge strani pri ϥ v tekstu, ki je preveden in še tako rano iz latinščine, ne moremo govoriti o poznejšem vplivu gr. φ . Pri tem ne smemo prezreti paleografski tako pomembnega dejstva, da je hrvaška glagolica za glas f prevzela le znak ϥ . Paleografski važen je tudi fakt, da poznajo praški odlomki ta znak v isti obliki kakor kijevski z okraskom na gornji levi strani. V nasprotju s hrvaško glagolico se je v starocerkvenoslovanskih glagolskih spomenikih za f razširil drugi znak ϥ , tako da je postalo to sploh navadna oblika glagolskega (ne hrvaško-glagolskega) f . Izjemo dela Assemanijev evangelistarij, ki piše ϥ brez okraska, vendar je po Črnčičevem uvodu k izdaji (str. X) napisano poleg efimiję s ϥ enkrat tudi efimiję s ϥ . Jagić, Glag. pis'mo str. 202 se ne vpušča v razpravljanje o razmerju med ϥ in ϥ , ozir. ϥ . Prvo obliko navaja iz kijevskih odlomkov, Clozovega zbornika, marijanskega kodeksa, sinajskega evhologija in Grškovičevega odlomka, drugo iz macedonskega listka in hrvaško-glagolskih spomenikov (praških odlomkov ne imenuje), obojno pa le iz zografskega kodeksa in ne tudi kijevskih odlomkov, ozir. Assemanijevega evangelistarija. Zanimivo bi bilo vedeti za razmerje med obema znakoma v zografskem evangeliju, ker mi razen Jagićevih posnetkov pri izdaji drugih (n. pr. Grunškega) ni na razpolago. Gotovo pa govori že način nahajanja znaka ϥ v spomenikih, v kolikor nam je to moči pregledati, zato, da je tudi ta znak iz najstarejše dobe. Seveda je potem morala biti prvotno neka razlika v glasovni veljavi med obema znakoma, pa je še le po sovpadu glasovne veljave zdaj jeden, zdaj drugi drugega izpodrinil. Sled različnega mesta v abecednem redu in s tem tudi nekdanje razlike po glasu se je ohranil v abecedi v bosensko-bogomilski knjižici. More se pa to dokazati še na drug način.

O poreklu znaka ϥ so paleografi in slovanski filologi različnega mnenja. Paleograf J. Taylor, ki je v slovansko filologiji vpeljal teorijo o zvezi glagolice z grško kursivo, je izvajal ϥ iz grškega kursivnega Θ .¹ Misel o zvezi znaka ϥ

¹ Prim. J. Taylor, Über den Ursprung des glagolitischen Alphabets (Arch. f. slav. Phil. V 191) in Jagić, Glag. pis'mo str. 84 sl. Prim. tudi, kar

z grškim ϑ pa sta izrazila že pred njim Šafarik in Miklošič, a za njim Geitler, Vondrák, Črncić in Grunskij.¹ Nasprotno izvaja Jagić z jedne strani i Ϡ i ϣ iz grškega kursivno-minuskulnega φ , z druge pa glagolskega znaka Ϡ za grško ϑ v nekih glagolskih spomenikih sploh ne uvršča med glagolske znake, ker mu je to očividno sekundarno in ker razlaga iz grškega ϑ glagolsko Ϡ .² Istega mnenja kot Jagić sta glede Ϡ tudi Beljajev in Amfilohij.³

Novejše Ϡ za ϑ se nahaja precej pogosto v Assemanijevem evangelistariju; v marijanskem in zografskem evangeliju pa se nahaja po Jagićevih podatkih le po enkrat: Mar. Jo. I 45 ΒΗΦΑΝΑΖΙ (prim. izd. str. 422) in Zogr. Jo. XXI 2 ϠΟΜΑ (prim. izd. str. XXXVII). Zakaj je Jagić v obeh izdajah postavil v tabeli transkripcije glagolske abecede Ϡ poleg Ϡ (znaka ϣ ni) ter v izdaji zografskega evangelija celo pripisal znaku Ϡ številčno vrednost 500, iz izdaj ni jasno razvidno.

Regularni refleks za ϑ grškega originala v starocerkvenoslovanskih spomenikih je kakor znano t , vendar so pri tem neke značilne izjeme, ki morejo z gotovimi drugimi razlogi navesti na misel, da ni bilo tako že od prvega početka, recimo tedaj, ko je Konstantin sestavil svojo azbuko. V evangelijskem tekstu je skoro 40 izrazov s ϑ v grškem originalu.⁴ Njih zastopstvo je v treh glagolskih evangelijskih sledeče:

piše o Taylorovih grških znakih in o grški minuskuli kot viru glagolice sploh A. Rahlfs, *Zur Frage nach der Herkunft des glagolit. Alphabets* (Zeitschr. f. vergl. Sprachforsch. 45. Bd. S. 285 ff.).

¹ Šafarik, *Památky hlah. písemn.* 14 — sklicuje se na Ϡ za f (ϠΕΦΑΝΗ , ϠΟΕΤ) ter narobe ϣ za Ϡ (ΑΦΗΜΙΕΤΗ) v macedonskem praksapostolu; Miklošič, *Glagolitisch* 406 — opozarja na vifinija za grško $\beta\iota\theta\upsilon\nu\acute{\iota}\alpha$ v supraselskem kodeksu ter citira *Vergl. Lautlehre* 193 (v 2. izd. str. 215); Geitler, *Die alb. u. slav. Schriften* 127; Vondrák, *Glagolita Clozův* 32 ter „*Zur Frage nach der Herkunft des glagol. Alphabets*“ (*Arch. f. slav. Phil.* XIX 185 sl.) — pri tem misli Vondrák, da je Ϡ poznejšega postanka in iz pokrajine, kjer se je ϑ izgovarjalo kot f ; Črncić, *Assemanovo izborna evangjelje* str. X; Abicht, *Das Alphabet Chrabrs* (*Arch. f. slav. Phil.* XXXI 212); Grunskij, *Kijevskije glag. listki* v. II 46 (*Učen. zapiski Jurjevskago univ.* 1904, Nr. 6).

² Jagić, *Četyre kritiko-paleogr. statji* in *Glag. pis'mo* 88.

³ Prim. Jagić, *Glag. pis'mo* 83 in 100.

⁴ Αβιθαρ , Αριμαθαια , Βαρθολομαιος , Βηθανια , Βηθσαδαι , Βηθσαιμ , Βηθσαιδα , Βηθφαγη , Γαββαθα , Γεθσημανη , Γεννηταρειθ poleg — ετ , Γολγοθα , Δαλμανουθα ,

Ass. manjka 12, *t* 14, *d* 2 (pred *σ*), *ϕ* 7, *t* + *ϕ* 3
 Mar. „ 4, *t* 32, *d* + *t* 1 (pred *σ*), *d* + *t* + *ϕ* 1 (pred *σ*)
 Zogr. „ 3, *t* 27, *f* 4, *t* + *f* 1, *t* + *ϕ* 1, *t* + *d* 1 (pred *σ*),
n 1 (pred *σ*).¹

Za naše svrhe so zanimivi zlasti slučajji s *f*, ozir. *t* + *f*, v zografskem kodeksu,² ker jim stoji nasproti primer, v katerem moramo predpolagati narobe *t* za *f*. Ta primer je Mark. XI 1 *εντ'αληνηκ* za grško Βηθφαρηκ, za kar nahajamo še Luk. XIX 29 *εντ'εφληνηκ*, a v mlajšem delu kodeksa Mat. XXI 1 *εντ'εφαρηνηκ*. Poslednjemu odgovarja na prvem Geitlerjevem faksimilu Assemanijevega evangelistarija *εντ'εφαρηνηκ* s *ϕ*, pa tudi v indeksu k marijanskemu evangeliju *εντ'εφληνηκ*—*εντ'εφληνηκ*, med tem ko stoji v izdaji kodeksa Mat. XXI 1 *εντ'εφληνηκ*, Mark. XI 1 in Luk. XIX 29 *εντ'εφληνηκ*. Kako si je to razlagati, ne vem. Iz drugih navedenih mest pa sledi, da je bilo Assemanijevemu evangelistariju *ϕ* sorodno s *Φ*. Nekaj sličnega predpostavlja tudi pisava *εντ'αληνηκ* zografskega kodeksa, le s to razliko, da je tu moral jeden iz prepisovalcev že jako rano najti v svojem originalu *ϕ* ali *ϕ* za *φ*, da je smatral to za *ϑ* ter ga zamenjal po običaju starocerkvenoslovanskih spomenikov s *t*. Na podlagi tega pa je mogoče sklepati, da so zamenjave nekega že glagolskega *ϑ* s *t* lahko ravno tako mogoče kakor poznejše *t* s *ϕ* pod novim grškim vplivom in da je torej najbrže bil že v najstarejši glagolici poseben znak za *ϑ*, po vsej verjetnosti *ϕ*, kakor se nam bo to pokazalo še po drugem potu. Ako pa je temu tako, potem ni treba, da bi bil slučajem s *ϕ* za *ϑ* v zografskem evangeliju predpogoj *t* > *ϕ* > *ϕ*, temveč je mogel *ϕ* tu že prvotno veljati za *ϑ*. Tako naziranje potrjuje tudi paleografski in jezikovno-glasoslovni značaj zografskega kodeksa v razmerju k marijanskemu in Assemani-

(*Ελισάβετ*, prim. lat. Elisabeth), *εφραθία*, *θαβδακιος*, *θαμαρ*, *θαρα*, *θεοφιλος*, *θυμιαμα*, *θωμας*, *ιωβηκμ*, *λεβωστρωτος*, *Μηχθ*, *Μαθθθθ* poleg *-θ*-, *Μαθαιος* poleg *-τθ*-, *Μαθθάν* poleg *-τθ*-, *Μαθουταλι*, *Μάρθα*, *Ματταθι*, *Ματταθιας*, *Ναζαρέθ* poleg *-ιτ*-, *Ναθάν*, *Ναθαναηλ*, *σαβαχθανι*, *Σαλαθηηλ*, *Σηβ*, *ταλιθι*.

¹ V mlajšem delu je enkrat za *t* in *f* starejšega dela le *ϕ*.

² Mark. II 26 *ϕεν(αβηλ)φαρηκ*, ib. XI 1 *ενφανηνηκ* poleg Jo. XI 18 i. dr. *εντανηκ*, Jo. V 2 (*εν*)*φεηλα*, Mark. VIII 10 *δαλμανουφληνηκ*, Luk. III 38 *σηφοηκ*.

jevemu: v zadnjem je Φ vsaj, kar se tiče znaka, nedvomno novejšega izvora, v drugem bi pa ravno to, da je tam črta $\vartheta > t$ proti zogr. tako rekoč vseskozi izvedena, ne govorilo za prvobitnost tega stanja.

M. Vasmer uči, da se ϑ v stari cerkveni slovanščini v narodnih izposojenkah nadomešča s t , v knjižnih pa s Φ in navaja za to primere kakor ΑΝΑΘΗΜΑΤΗΓΑΤΗ proti ΑΝΑΦΕΜΑ .¹ Izgovor ϑ kot aspirata, kar ima svoj sled v *th* latinskega prevoda biblije, je že v jako rani dobi prenehal, pa se je aspirata izpremenila v interdentalni spirant β , iz česar se je dalje razvilo dialektično različno ali dentalni spirant s ali labiodentalni f .² V gotski transskripciji grških besed iz IV. stol. nahajamo še β . Na slovanskih tleh se pojavlja, kakor rečeno, poleg knjižnega ϑ še eksplozivno t , razen tega pa tudi f in dentalni spirant, kakor priča n. pr. pisava ΠΑΝΖΤΑ ΤΑ ΕΖΗΗ za πάντα τὰ ἐθνη proti ТАΛΛΑΤΑ za ἑτάλασσα pri Joanu eksarhu bolgarskem.³ Slučaji z d za ϑ pred σ v starocerkvenoslovanskih evangelijih kažejo končno na to, da izgovor ϑ ni bil vseskozi enoten, temveč v zvezi z gotovimi soglasniki različen.

Za nas je tu seveda važno predvsem vprašanje, ali je Konstantin, ko je sestavljal glagolsko azbuko, vpošteval pri tujih neprevedljivih izrazih s ϑ grškega originala njemu samemu grško-dialektično lastni izgovor črke ϑ , nekako $\beta \leftrightarrow f$, kakor je n. pr. vpošteval izgovor $\gamma\iota - \gamma\epsilon$, ali pa je postopal po analogiji slovanskih narodnih izposojenk iz grščine ter povsodi substituiral t za ϑ . Da grščina sredine IX. stol. sama kot taka ni mogla dati povoda za t iz ϑ , je jasno. Gre tedaj za to, ali velja Vasmerjev nauk o knjižnih izposojenkah s ϑ že za Konstantina, ali še le za poznejšo dobo, oziroma z drugimi besedami, ali bi bil Konstantin glagolski pisal n. pr. ime svojega brata Metodija s ϑ ali s t .⁴

¹ M. Vasmer, Grečeskija zaimstvovanija v staroslav. jazykě (Greko-slav. etjudy II. Izv. otd. russ. jaz. i sloves. XII 2, str. 211 in 217).

² Prim. Brugmann-Thumb, Griech. Grammatik⁴ 123 sl. in Brugmann, Grundriß³ I 2, str. 655 sl.

³ V. Jagić, Razušđenija str. 323.

⁴ V legendi o sv. Metodu, ki je potekla iz glagolskega originala, se seveda piše vseskozi Φ . Na glagolski original kaže zanimivo mesto o prevodu knjig v pogl. XV: $\text{прѣложн . . . шестню мѣсаць, начьнь отъ}$

Pogled na sestav glagolske abecede nam govori le za prvo. Kako tesno se je Konstantin pri tujih izrazih, prenesenih iz grškega svetopisemskega teksta v slovanski bogoslužni jezik, oklepil izreke in pisave grškega originala, dokazuje, da ni le prevzel ω , ki se je morda le kaj razlikoval v izgovoru od o ,¹ dalje v in, kakor se splošno sodi, tudi dva i , temveč da je šel še preko tega ter za grško palatalno γ , t. j. spirantično j (γ pred palatalnimi vokali) celo naravnost skonstruiral lastno posebno črko \mathfrak{M} , dotle neznano v grškem alfabetu, v slovanski tekst pa tedaj vpeljano le radi grških tujk in ne morda tudi iz potrebe slovanskega glasoslovja. To nas pač tudi opravičuje smatrati za zelo neverjetno, da bi bil Konstantin povsem v nemar pustil grško ϑ . Ako je zavrzel ξ in ψ , je baš iz principa, ki se zrcali v Konstantinovem delu, popolnoma razumljivo. Ne glede na to, da v evangelijskem tekstu ni bilo velike potrebe za ta dva znaka, oba tudi v fonetičnem oziru nista predstavljala ničesar novega, od $\kappa + \sigma$, ozir. $\pi + \sigma$ različnega. Za to jih tudi deli, kakor je v slovansčini delil palatalno $\acute{s}t' - \acute{z}d'$. Do kake minucioznosti pa je razvit fonetični princip v novem alfabetu, tako da predpostavlja naravnost genialno nadarjenost za opavovanje in razlikovanje glasov,² se

марфа мѣсяца до дзедю десятоу и шести днь октяберя мѣсяца. Iz mehanične cirilske transskripcije za $\phi - 8$ s $s - 6$ je nastalo izpisano in z daljnim naštevanjem mesecev nesovpadajoče šestino.

¹ F. Fortunatov, O proishozhdeniji glagolicy (Izv. otđ. russ. jaz. i sloves. XVIII 4, str. 244), misli, da ne.

² Konstantinov resnični notranji poklic za jezikoslovje lepo predstavlja t. zv. panonska legenda že pri opisu let njegovega izobraževanja v pogl. III: страннь-же неконъ въ тоу, оумьне граматикно, и къ ниемоу шьдъ молаше и, на ногоу его падае и еьдае се ниемоу, добрьдше, наоучи ме, рече, ходоужестеюу граматичьскомоу. онъ же таланть свои погреев рече къ ниемоу: юноше, не троуждан се, отреклъ ео се ниемъ отьноудъ никогоже не оучити семоу въ мое дьни. пакы же отрокъ кланяю се ниемоу, съ слъзми глаголаше: еьдми еьсоу мою честь оть домоу отьца моего, еже ми достонть, а наоучи ме. не хотъелшоу же ономоу послошати его, шьдъ въ домъ свои еь молитедхъ превьелаше, да въ оврель желанне срьдъца своего. въ скорѣ же богъ сътвори волю воицихъ се его. V pogl. IV prim.: югда же принде къ Царю Градоу, еьдаше его оучителемъ, да се оучитъ, и въ три мѣсеце навькь граматикно по прочла се иеть оученниа . . . Ko je Konstantin dozorel, se je zanimanje za jezik, ozir. jezike pri njem še po-

vidi enako iz grških elementov — n. pr. *М* — kakor tudi slovanskih — n. pr. razlikovanje v dotedaj nepisnem jeziku *Ѣ — Ъ — ѢѢ*, nosnih samoglasnikov, diftonga *А*, šumevcev ter afrikat in mn. dr. Svojevrstnega izraza slovanske palatalnosti v alfabetu in grafiki pa jaz ne smatram za tak nedostatek, kakor se to navadno trdi.

Za to, da je bil *Ѣ* že v prvotni glagolski azbuki, priča posredno tudi Hraber. On poroča, da Konstantin Slovenom „сѣтворн тридесать писменъ и смыслъ. ѡба ѣбу по чинѣ греческихъ писменъ, ѡба же по словенѣцѣи рѣчи . . . ѡ снхъ сѣтъ кѣ пѡдобна греческимъ писменемъ . . . а гн по словенскѣмъ азукѣ.“¹ Katere so t. zv. slovanske pismenke, nam Hraber sam dovolj jasno pove, potrjuje se pa to tudi z današnjim stanjem glagolske paleografije. Hraber pravi: како можетъ сѣ писати добръ греческимъ писмены бѣ, нан жнеѡ, нан сѣло, нан ѣркы, нан чланѣ, нан шнрота, нан ѣадъ, нан жаы, нан жность, нан азукѣ, нан нна пѡдобнаа снмъ. Ako mesto starocerkvenoslovanski pravilno

večalo. Prim. v pogl. VIII: Херсона дошѣдъ наоучи се тоу жидовѣцѣи бесѣдѣ и кингамъ, осмь честни прѣложь граматикни и отъ того разоумь боали ѡсприемь. Самарѣнни же нѣкон тоу жнеѣше . . . принесь кингы самарѣнскы, показа юмоу. и испрошь ю оу него философы, затвори се въ храмниѣ, и на молитеоу се наложи, и отъ бога разоумь приемь чисти наче кингы беспорока . . . обрѣтъ же тоу иеваргелни и ѡсалтырь росельскы писмены писано и человека обрѣтъ глаголюща тою бесѣдою и бесѣдобаеь съ нимъ и силоу рѣчи приемь, своен бесѣдѣ прикладая, разоучи писмена гласнаа и сѣгласнаа, и къ бооу молитеоу дръже въ скорѣи начеть чисти, и сѣказати, и мнози се юмоу днелюхоу бога хвалеще. V pogl. XIII se pripoveduje, kako ni mogel nikdo prebrati „židovskega in samarjanskega“ napisa na čaši v katedrali sv. Sofije. Ko dobi poziv na Moravsko — pogl. XIV — je njegovo prvo vprašanje ali imajo боукѣи въ ѣзукѣ свои. Seveda mu je svrha znanja jezika — služenje bogu in pouk v pravovernosti na podlagi medsebojnega razumevanja. Prim. v pogl. XVI: аще не вѣтъ снаы гласоу, боодоу глаголющегоу мнѣи варѣларь и глаголен мнѣи варѣларь. — V. Lamanskij se je v spisu Vita Cyrilli (Arch. f. slav. Phil. XXVIII 163) in v Žitije sv. Kirilla (Žurnal minist. nar. prosv. 1903, april 367 sl.) izrazil proti možnosti eksistence hebrejske gramatike pred X. stol., ali izgovor hebrejskega jezika se je že v VII. stol. fiksiral (prim. G. Beer, Hebr. Gramm. str. 13 + drugega zato nimam pri roki —); morali so se tedaj nahajati najmanje vsaj traktati o alfabetu in izgovoru. Najstarejši svetopisemski rokopisi pripadajo IX.—X. stol. (ib. 23).

¹ V. Jagić, Razušdenija str. 300 sl.; гн je seveda glagolski izraz števila 14.

beremo, dobimo znake: Ѣ, Ѧ, Ѣ, Ѧ, Ѣ, Ѧ, Ѣ, Ѧ, Ѣ, Ѧ; predstavljeno je le Ѧ za Ѣ, izpuščeno pa Ѣ ter Ѧ—ѦѦ—Ѧ. V prvotnem tekstu so manjkale pač le tri zadnje črke, kar je umevno, ker ne stojе nikdar na začetku besed. Prim. tudi imena črk: jerъ, jery, jerъ. Rъ—rъ v imenih stoji morda v zvezi s pogosto pisanim rъ—rъ v drugih slučajih, ki jih silno povečuje zlasti svojevrstna grafika trъt—trъt za sonantni r. Drugo mesto, ki našteva posamezne črke in ki ni izpisano v vseh rokopisih,¹ je očitvidno pokvarjeno: ... ПИСМЕНА СЛОВЕНСКАА ... А, Б, В, Г, Д, Ж (hiland. А, Б, В ААЖ АА А) ... ПО СЛОВЕНСКЪ АЗЫКЪ СН' Б, Ж, З, Л, Ц, Ч, Ш, Ъ, ШЬ, МЬ. Ъ, Ь, ІЖ, Ю, А. Mogoče je celo, da tega mesta s podrobnim naštevanjem posameznih črk ni bilo v prvotnem tekstu, gotovo pa ga ni moglo biti v ohranjeni obliki. Ѣ, А, З je seveda lahko popraviti v Б, Ђ, Ъ. Pomen kratic шь, мь ni prav jasen: nanašajo se najbrže na ѡ—ъ. Abicht² je mislil na ѡ шнрокъ in ѡ малъ. V resnici imenuje Maksim Grek ѡ великъ, а ѡ малъ.³ Izpuščeni bi bili črki ѡ in pa zopet ж, ki pa stoji na početku, ki je brati: А, Б, В АА Ж. Seveda bi po tem dobili 15 črk, pa ne more biti dvoma, da moramo tu А за Ђ odšteti, ker ni to noben slovanski glas; saj morajo biti tu le znaki, ki so „по словенскъ азыкъ“, „по словенѣцѣн рѣчи“. To bi tudi predvsem govorilo za poznejšo interpolacijo drugega mesta. Kar se tiče zadnje črke v alfabetu, je to najbrže bila Ѣ in ne Ѣ, ker imamo na prvem mestu naštevanja po besedah povsodi А, ravno tako pri naštevanju posameznih črk v obeh rokopisih, moskovske duhovne akademije in v hilandarskem, in ker je končno „АА А“ hilandarskega rokopisa najbrže za „АА А“. Po tem takem bi dobili res 14 črk za slovanske glasove, ki jih potrjuje tudi paleografska in linguistična znanstvena analiza: Ѣ, Ѧ, Ѣ, Ѧ, Ѣ, Ѧ, Ѣ, Ѧ, Ѣ, Ѧ, Ѣ, Ѧ, Ѣ, Ѧ.

Preostane nam torej 24 grško-slovanskih črk, med katerimi ni dveh — ξ in ψ —, mesto tega pa je jedna — Ϝ —

¹ Nahaja se tudi v hilandarskem tekstu, v katerem imamo tudi pripomnjo: СЪТ БО ОЦЕ ЖИВН, ИЖЕ СЪТ ЕНД'ВАН (ИХЪ). Gl. Lavrov, Zbornik u slavu V. Jagića str. 357.

² Abicht, Arch. f. slav. Phil. XXXI 213.

³ Jagić, Razušđenija str. 605.

pridejana. Da dobimo število 24, moramo tedaj ne le vključiti *ϑ*, temveč šteti še *ϖ* kot posebno črko, kakor je to tudi pri *ω* neobhodno potrebno. Da je to brez ozira na red grškega alfabeta mogoče in celo zelo verjetno, vidimo iz Hrabra samega, ki pripisuje tudi Grkom 38 pismenk; da pa dobi to število, mora k znakom za črke in številke prišteti še dvoglasnike (11 „*ΔΕΘΓΛΑΣΧΗΝΗΧ*“). Razen tega stoji *ϖ* po *τ*, kjer bi moralo stati *v*. Sicer pa imata oba ta dva znaka *v* in *o* + *v* isto številčno vrednost in v spomenikih mnogokrat tudi isto glasovno veljavo *u* (prim. izd. cod. Mar. str. 422 in izd. glag. Cloz. str. 28). Ako bi dopustili, da se naj vsled kakega nesporazuma šteje *Ϟ* mesto *ϝϝ* med slovanske pismenke — nota bene pa na prvem mestu pri Hrabru manjka — in da se naj tudi *ϖ* ne šteje, tedaj bi imeli samo 22 grških črk, ki bi jih ne vedeli s čim popolniti, kajti *ϕ* in *τ* to gotovo ne moreta biti. Da je *ϝϝ* in *Ϟ* smatrati za enoten izraz odgovarjajočih glasov, dokazuje tudi najstarejša glagolska pisava, v kateri je drugi del navideznih dvoglasnikov manjši in torej sestavni del cele zveze. Pri nosnikih sta dela tudi združena, pri *u* in *y* pa je videti pač vzorec grške pisave. Manjše druge dele je pri imenovanih vokalih lepo razločevati v kijevskih odlomkih. Pri *u* tam sicer ni več po večini v drugem delu *ϑ* ali *ϑ*, t. j. gr. *v*; pač pa je drugi del manjši, a sled stare oblike znaka se je ohranil še po faksimilu na tab. VII b 11 v kratiki *hū* ali na tab IV a 21 v besedi *upzvanije* in drugje, n. pr. na faksimilu iz Assemanijevega evangelistarija pri Črnčičevi izdaji.¹ Vse tedaj vede k zaključku, da moramo že Konstantinovi glagolici pripisati neki znak za grško *ϑ*. Imamo pa zato še neki drug povod, ki rešuje tudi uganko, kako naj črki, čije izhodišče je grško *ϑ*, odgovarja ime „*pe*“, ter mesto med *Ϟ* in *ϣ*.

Kakor znano in kakor tudi Hraber popolnoma jasno pripoveduje,² sledi glagolska abeceda najprvo grški (vklju-

¹ Prim. tudi Jagić, Glag. pis'mo str. 201—2 in 215 ter Vondrák, Glagolita Clozův str. 28 sl.

² (Константины) сѣтвори тридесать писменъ и осемь. ѡеа ѡеу по чинѣ греческихъ писменъ, ѡеа же по словен'цѣи р'чн. ѡ прѣлаго же наченъ по греческѣ. ѡни ѡеу алфа, а сен азѣ. ѡ азѣ зачатъ ѡеѡ. и ѡкоже ѡни подѡеальше са жидве'скимъ писменемъ сѣтвориша, тако и съ греческимъ.

čeni so v njo le **Ѣ**, **Ѥ**, **Ѧ** za slovanske *b*, *ž*, *dz* in **Ѧ** za grški glas γ), potem pa se vrsti pretežna večina znakov izven grškega alfabeta, pouzročenihs vsled glasovnih razlik med grščino in slovansčino, in sicer najpreje konzonanti, potem vokali. Od konzontanov so to po „pe“ **Ѣ**, **Ѥ**, **Ѧ** za *c*, *č*, *š*. Že Vondrák¹ je opozoril na to, da *š* ne stoji poleg *s*, kakor ž poleg *dz* — *z*, temveč da je uvrščeno po *c*, kateremu je pridruženo *č*, kakor je to v orientalnih semitskih abecedah, hebrejski, samaritanski i dr., kjer je tudi najpreje *sade* (Vondrák piše *tzade*) **𐤑** za emfatično *š* in potem še le *šin* **𐤓** za *š*. Razen tega je tudi podobnost oblik obojnih znakov — v glagolici in v semitskih abecedah — neovržna ter gre pri *š* celo tako daleč, da izpolnjuje odgovarjajoči znak v samaritanščini ravno tako kakor v najstarejši glagolici le gornjo polovico vrstnega prostora.² Paralelizem med semitskimi abecedami in glagolico pa gre baš na tem mestu še dalje, tako da ni več mogoče misliti na navaden slučaj. Neposredno pred *šade* stoji namreč tudi v semitskih abecedah črka z imenom „pe“ in glasovno vrednostjo *f* ali *p* z ozirom na to, ali se nahaja pred njo vokal i dr. ali ne.³ Vrh tega imata *pe* in *šade* v hebrejščini v svoji t. zv. finalni obliki, t. j. na koncu besed, torej z leve strani pogledano — na početku, številčno vrednost 800 in 900,⁴ kar natanko odgovarja mestu glasolskega *pe* z veljavo 800 ter sledečemu *ci* z veljavo 900. Tudi glede oblike stoji finalno *šade* **𐤓** z ravnim spodnjim koncem bliže glagolskemu **Ѣ**⁵ nego sicer rabljeni znak **Ѥ** s koncem zavitim na levo.⁶ Kakor *šade* nastopa tudi *pe* v dvojni obliki — finalno **𐤓** in nefinalno **𐤑** — s to razliko, da je finalni znak bolj oglat in daljši. Seveda bi hoteli imeti kako rokopisno obliko sredine IX. stol. iz Carigrada, samostana Olimpa v Mali Aziji ali pa Hersona.

¹ V. Vondrák, Zur Frage nach der Herkunft des glagolitischen Alphabets (Arch. f. slav. Phil. XVIII 552).

² Vondrák l. c. XVIII 553 in XIX 180.

³ Prim. H. Strack, Hebr. Grammatik S. 6.; G. Beer, Hebr. Grammatik S. 27 (Samml. Göschen Nr. 763). Drugega mi ni na razpologo.

⁴ C. Faulmann, Das Buch der Schrift S. 81.

⁵ Posebno kakor se piše n. pr. v kijevskih odlomkih v.

⁶ Prim. k temu tudi Arch. f. slav. Phil. XIX 180.

To hebrejsko *pe* tvori po mojem mnenju most od glagolskega ϥ do grškega ϑ katerega koli načina pisave,¹ kajti vsako grško ϑ je bolj oblo, zaokroženo in eliptično (prim. tudi ϥ na faksimilih Assemanijevega evangelistarija). Znak ϥ je kontaminacija grškega *theta* in hebrejskega *pe*: od prvega ima strnjenost glavne linije in prečno črto, od drugega oglatost in potegnjenost cele oblike. V rezultatu je lahko tudi le izpopolnjeno hebrejsko *pe*, težko pa bi bilo pojasniti neposredno pot od grškega ϥ do ϥ . Kar se tiče glasovne vrednosti je *šin* identičen s slovanskim *š*, pri *šade* je od emfatičnega *š* zelo blizu do dentalne afrikate *c*, *pe* pa je moral v svoji veljavi brez punktuacije (točke v sredi oblike) kot labiodentalni *f* zelo napominjati tedanji dialektični izgovor grškega ϑ . Tako bi imeli glagolski konzonantni znaki, ki slede po grškem delu abecede, v glavnem za svojo podlago hebrejsko-samaritanski alfabet. Izhodna točka je bil pač glas *š*, ki ga ni imela grščina, ki pa ga je Konstantin poznal iz orientalnih jezikov; zato se je tudi glede označbe k njim zatekel. Da pa se nova abeceda kombinira iz drugih, vsaj dveh, zato imamo dokazane analogije kakor n. pr. v koptščini, kateri je tako isto podlaga grščina, za glasove, tej neznanne, pa demotska pisava, kar je omenjal že svoj čas Miklošič. Prim. še sestavo Vulfilovega gotskega alfabetu. Da pa je na enak način tudi glagolici poleg grščine še drug vir, orientalni semitski alfabet, ima svojo oporo ne le v historičnih sporočilih, po katerih je bil Konstantin nedvomno učen orientalist,² ne opira se dalje le na podobnost znakov, tudi vsi drugi pripadajoči momenti kakor sorodnost glasov, red znakov, številčna vrednost in deloma celo ime prve črke, „*pe*“ govore za to. S tem pa je seveda ovržena teorija, katere se še danes mnogi slavisti krčevito drže, da je treba glagolico do zadnje pičice izvesti le iz grške pisave. Toda zapirati oči pred gori navedenimi momenti, ne priznavati vsaj v bistvu glavnega dejstva, bila bi neka neosnovana in trmoglava hiperkritičnost. Da se je doslej zlasti od strani,

¹ Prim. Jagić, *Glag. pis'mo* str. 85 in 87 ter ib. faksimilia raznih grških pisav.

² Prim. pripomnjo 2 na str. 12.

ki so iskale vire glagolici v najrazličnejših alfabetih sveta,¹ postopalo precej nekritično, o tem seveda ne more biti dvoma. Lovile so se predvsem le razne podobnosti v znakih brez prave metodično-kritične utemeljitve in omejitve še drugega nego grškega vpliva po kakem kritičnem principu. Ne samo podobnost poljubnega, večjega ali manjšega števila znakov, temveč predvsem neki notranji razlog, neka psihološka nujnost za odstopanje od glavnega grškega vira in pa fonetična sorodnost mora tvoriti podlago dokazovanja. V drugem poglavju hočem poskusiti, pokazati s tega stališča še na neke druge negrške elemente v sestavu glagolice. Za sedaj pa se mi je na kratko vrniti še k „pe“ — Ϡ.

Ako Ϡ res izhaja iz grškega Θ, bi se moglo reči, zakaj ga ni Konstantin uvrstil na svojem mestu po grškem alfabetu. Toda Konstantin je tudi v nekem drugem podobnem slučaju postopal po svoje, neodvisno od grškega alfabeta in v skladu s hebrejsko-samaritansko abecedo. Ϡ za γ' ni uvrstil po γ, ampak ga je postavil po obojnem i pred k, kakor je tudi v hebrejsko-samaritanski abecedi jod pred k. Da je tudi to moglo dati povod za nameščenje znaka in ne le fonetična sorodnost j z i, kakor se navadno misli, za to bi govorilo tudi razmerje oblike znaka z ene strani po Jagiću do grške ligature γι, z druge po Vondráku do samaritanskih znakov za jod װ.² Nedvomno je sled γ v starejšem tipu glagolskega Ϡ tako neznamen, da se more zopet vsaj o nekem skupnem vplivu obojnih virov govoriti.

Jagić je sicer mnenja, da stoji grško ϑ v glagolici na svojem mestu, celo s številčno vrednostjo 9, ker je vprabljen za θ,³ ali to ne more veljati, ker odgovarja glagolsko θ v tujih izrazih praviloma le grškemu ζ.⁴ Tudi

¹ Literaturo o tem gl. do ok. 1910 pri Jagiću, Glag. pis'mo v I. pogl. Istorija izučenijske glagolizma.

² Prim. Jagić, Glag. pis'mo str. 88 in Vondrák, Arch. f. slav. Phil. XIX 176 sl.

³ Prim. Jagić, Glagol. pis'mo str. 87 in Vondrák, Arch. f. slav. Phil. XIX 186.

⁴ Prim. samo izraze z začetnim ζ v evangeliju: Ζαβουλών — zogr. Mat. IV 15 ζεμιλν Ζαβουλον, Ζαχαρίας — zogr. Luk. XIX 8 ζακηχει, Ζαρά — ass. Mat. I 3 ζαρα, Ζαχαρίας — zogr. Luk. I 5 ζαχαριη, Ζεβεδαίος — zogr.

Leskien, pa i Beljajev in Amfilohij vežejo Θ s ζ ,¹ seveda v kursivno-minuskulni obliki. Sporadično $\epsilon\zeta\eta\eta$ za $\epsilon\theta\upsilon\eta$ pri Joanu eksarhu ne prihaja v poštev proti slučajem identificiranja ϑ s f v cerkvenoslovanskih spomenikih. V grško-slovanskem t. zv. cirilskem alfabetu se je grško Θ sploh vseskozi izvedlo ter zadobilo glasovno veljavo f (prim. rus, $\Theta\omicron\mu\alpha = \Phi\omicron\mu\alpha$). Vprašanje je seveda, kdaj se je v glagolici izvršila zamena ϑ s t . Da je bilo ϑ v Konstantinovi azbuki vpoštevano in sicer na svojevrsten način kot „pe“ — Φ , mislim, se je dalo ugotoviti, ker drugega izhoda iz danih premis, kakor se zdi, niti ni. Gotovo pa je moralo že jako rano, še v moravo-panonski dobi glagolskega pismenstva z ene strani, kakor kažejo kijevski odlomki, Φ kot neprikladno za slovanska usta glasovno sovpasti s Φ ter postati tako znakovna dubleta za isti glas f ; z druge strani pa se je morala v starocerkvenoslovanski grafiki obenem izvršiti tudi izprememba, neke vrste korektura ali nova redakcija, ki je substituirala za grško ϑ refleks v narodnih slovanskih izposojenkah t . Dasi so se nahajali taki primeri predvsem med južnovzhodnimi Slovani (prim. pri Joanu eksarhu $\tau\alpha\lambda\alpha\sigma\alpha$), je vendar bila najugodnejša sredina za omenjeno substituiranje zapadni moravo-panonski svet s svojimi zapadno-latinskimi vplivi. Vse glavno starocerkvenoslovansko književno delo se je tam izvršilo — saj nam pripoveduje legenda o sv. Metodiju v pogl. XV, da sta skupno s Konstantinom prevela psalter, evangelije, apostol in „izbrane cerkvene službe“, Metod sam pa je prevel „ $\mu\omicron\mu\omicron\mu\alpha\text{-}\mu\omicron\mu\omicron\mu\alpha$ “ in „ $\omicron\tau\eta\tau\eta\kappa\eta\mu\alpha\ \kappa\eta\eta\eta\gamma\mu\alpha$ “ ter z dvema „ $\rho\omicron\mu\omicron\mu\alpha$ skoro-piscema“ „ $\epsilon\beta\ \epsilon\beta\eta\zeta\epsilon\ \epsilon\beta\sigma\iota\alpha\ \kappa\eta\eta\eta\gamma\mu\alpha\ \eta\sigma\pi\alpha\lambda\eta\eta$, $\rho\alpha\zeta\epsilon\beta\ \mu\alpha\kappa\alpha\beta\epsilon\beta\iota$ “, kar je bilo pač t. zv. parimejnik in morda še kaj (del prorokov i dr.). Ta program potrjujejo tudi ohranjeni glagolski spomeniki in v primeri z njimi tudi cirilski. Ne more biti tedaj ničesar nemogočega, ako so se tu pri označenem vsakako intenzivnem knjižnem delu izvele kake poprave bodisi v metodah prevajanja iz grškega, bodisi v sestavu

Mark. I 20 $\zeta\epsilon\epsilon\delta\epsilon\upsilon\alpha$, $\zeta\eta\lambda\omega\tau\acute{\iota}\varsigma$ — zogr. Luk. VI 15 $\zeta\eta\lambda\omicron\tau\alpha$, $\zeta\omicron\mu\omicron\beta\acute{\alpha}\beta\epsilon\lambda$ — ass. Mat. I 13 $\zeta\omicron\mu\omicron\beta\alpha\epsilon\omicron\lambda$.

¹ A. Leskien, Zur glagolitischen Schrift, Arch. f. slav. Phil. XXVII 162; Jagić, Glag. pis'mo str. 83 in 99.

prvega Konstantinovega elaborata glagolske azbuke, ki je nedvomno morala eksistirati tudi kot poseben traktat, ker bi si drugače ne mogli objasniti njenega postanka, reda, številčne veljave in imen črk, kar vse sledi že iz Hrabra. Pri njem beremo tudi naravnost pripomnjo, da se je Konstantinovo delo popravljalo: *АЩЕ ЛИ КТО РЧЕТЬ, ЯКО НВЕСТЬ УСТРОИЛЪ (scil. КОНСТАНТИНЪ) ДОВЕРЬ, ДА ТЕМЪ СЯ ПОСТРАДИЮТЬ И ЕЩЕ,¹ ШТЕБЕТЪ РЧЕМЪ СНЫМЪ ... УЛОБЕ БУ ЕСТЬ ПОСЛЕЖАЕ ПОТБОРНТИ, НЕЖЕ ПРЪВОЕ СЪТКОРНТИ.*

Kak pomen ima znak, ki se pogosto stavi nad *t* za *ʒ* v zografskem kodeksu v obliki na zgoraj odprtega polkroga, zakrivljene črtice ali apostrofa (prim. na prvem faksimilu pri izdaji *теофила* s *ѵѵ* ali po Grunskem² *ѳома* na l. 19 poleg *ѳома* na l. 286), ni pojasnjeno. Misliti na lat. *th* po Grunskem ne gre, ker se protivijo temu drugi primeri. Vkljub temu se je težko izogniti domnevi, da stoji to vendar le v neki zvezi z označbo *ʒ* – *th*. Vsekako je potreben o tem še nov študij nadčrknihih znakov v zografskem evangeliju po originalu. Pripisovati diakritični znak že Konstantinu, nimamo seveda nobenega povoda. Za me je v njegovi azbuki sledila po *Ѳ* pred *Ѵ* po hebrejsko-samaritanskem vzorcu črka „pe“ – *Ѳ* s številčno veljavo 800 in vporabo za *ʒ* tujih izrazov, ki pa je že v moravo-panonski dobi postala dubleta k *Ѳ*, med tem ko se je za tuje *ʒ* – *th* uvel slovanskemu narodnemu refleksu za to odgovarjajoči *t*, kateri se je pozneje na jugu zopet moral umakniti grško-slovanskemu *ѳ* – *f*.

2. Zmisel nekih negrških elementov v grškem delu glagolice.

Že J. Grimm je opozoril na nekaj črk v glagolici, ki so obrnjene na levo in ki kažejo na zvezo z načinom pisanja od desne na levo, kakor je to v semitskih abecedah.³ Kot take je zaznamoval *ʒ*, *ʒ* in *ʒ*. Ker zavzema grško mi-

¹ Pred tem se govori o „slovenskih pismenih“, za tem pa o tekstu grškega prevoda sv. pisma.

² N. Grunskij v „Priloženije“ k „Očerki po istoriji razrabotki sintaksisa slav. jazykov“ str. 271.

³ J. Grimm, Göttinger gel. Anzeiger 1836. I 325.

nuskužno o le gornjo polovico vrstnega prostora,¹ je jasno, da je \mathfrak{z} sestavljeno iz dvojnega o po analogiji znaka \mathfrak{z} ; \mathfrak{z} pa je zopet s svoje strani poslužilo za substrat znakoma \mathfrak{z} in \mathfrak{z} , deloma tudi \mathfrak{z} in \mathfrak{z} . Oboje, \mathfrak{z} in \mathfrak{z} , je končno še vključeno v ligaturah na nosne vokale $\mathfrak{z}\mathfrak{e}$ in $\mathfrak{z}\mathfrak{e}$. Preostane nam tedaj govoriti le o znakih \mathfrak{z} in \mathfrak{z} .

O kaki podobnosti glagolskega \mathfrak{h} z grškim minuskulnim in kursivnim χ ne more biti govora; zlasti ni ta, kar je vendar najbolj tipično za glagolske črke, nikdar na dva kosa razsekan:² tako se piše le še hebrejski *kof* \mathfrak{k} . Ta *kof* sledi neposredno po \mathfrak{s} ade ter pripada tako onemu delu hebrejske abecede, ki se je vtisnil v glagolici po ω . O zvezi glagolskega znaka s hebrejskim je zadnji podrobneje pisal Vondrák,³ ne da bi seveda podal pri tem kake utemeljitve, zakaj je Konstantin opustil grško χ . Razlog za to je moral biti fonetičnega značaja. Že pri \mathfrak{M} smo videli, kako je Konstantin pazil na grški izgovor, da je za poseben glas ustvaril celo novo črko. Tudi $\mathfrak{k}\alpha\pi\pi\alpha$ ni bil vseskozi enoten glas: pred palatalnimi vokali se je izgovarjal kot palatal; nasprotno pa se je slovansko *k* moglo nahajati le pred velarnimi vokali (*u, o, \varphi, y, z, a*). Kakor $\mathfrak{k}\alpha\pi\pi\alpha$ se je različno glasil tudi hebrejski *kaf*: pod gotovimi pogoji je bil to h^4 ; pač pa se ni izpreminjal v izgovarjavi *kof*, ki je glasovno predstavljal zadnjevelarno emfatično *k*. Zanimivo je, da se je tudi pri starih Grkih rabil $\mathfrak{k}\alpha\pi\pi\alpha$ le pred *o, v, \varphi\sigma, \alpha*, dokler ga ni nadomestil $\mathfrak{k}\alpha\pi\pi\alpha$.⁵

Glagolski znak za *e* — \mathfrak{z} s podaljšano gornjo srednjo črtico in ključico na koncu, kakor se piše v kijevskih odlomkih, je po obliki identičen s starohébrejskim in samaritanskim $h\bar{e}$, o katerem je razpravljal tudi Vondrák⁶ in na katerega napominja tiskovna samaritanska oblika \mathfrak{z} , dasi je

¹ Gl. Jagić, Glag. pis'mo str. 88 in tab. I grških faksimilov.

² Gl. Jagić l. c.

³ Vondrák, Arch. f. slav. Phil. XVIII 552 in XIX 179.

⁴ Strack, Hebr. Gramm. str. 2; Beer, Hebr. Gramm. str. 27 sl.

⁵ Prim. Handbuch der klass. Altertumswissenschaft I 423.

⁶ Vondrák, Arch. f. slav. Phil. XVIII 554. Prim. tudi Dobrowsky, De antiquis Hebraeorum characteribus dissertatio. Pragae 1783. Knjižici so priloženi „Characteres e codicibus manuscriptis: Hebraici. — Samaritani“.

že nekoliko izpremenjena proti starejši rokopisni. Z grškim minuskulnim in kursivnim znakom za ϵ nima glagolsko Э tudi s pomočjo ligatur nobene podobnosti, ker je tipični gornji del za se zaključen in obrnjen ravno narobe na desno.¹ O zunanji oblikovni identiteti glagolskega in semitskega znaka ne more biti tedaj nobenega dvoma; gre le še za notranji razlog, za zmisel opuščenja grškega ϵ .

Med grškim ϵ in slovanskim e je moral Konstantin občutiti razliko, ki je obstajala v svojevrstnem palatalnem značaju slovanskega e , tako da se v stari cerkveni slovansčini na početku besed ni mogel nikdar izgovarjati brez t. zv. prejotacije med tem ko v grščini ravno te ni bilo nikjer. Drugo je vprašanje, zakaj je segel Konstantin baš po semitskem $h\bar{e}$, ki je bil prvotno nezveneči laringalni spirant (grški spiritus asper). Toda zveza z e je bila že iz pradavnine dana, ker se je iz tega razvil tudi grški ϵ . Z druge strani je moglo $h\bar{e}$ na koncu besed (finalno) že v hebrejščini znamenovati e .² E v imenu črke $h\bar{e}$ se je izgovarjalo ozko. V samaritanščini so laringali kot glasovi sploh izginili,³ pa je znak za $h\bar{e}$, ki se je imenoval tudi i , označeval e in med dr. celo ja .⁴ To in pa dejstvo, da se je Konstantin, kakor smo videli, zatekal k semitski abecedi, kadar mu po njegovem mnenju ni zadoščal ali dovolj odgovarjal grški alfabet, bi moglo tvoriti most med glagolskim e in semitskim znakom za $h\bar{e}$. Mogoče pa je tudi še, da je Konstantin zvezal zaznamovanje prejotacije slovanskega e neposredno s $h\bar{e}$ v veljavi e ravno radi h v $h\bar{e}$. Na to bi mogla navesti zanimiva raba grških spiritusnih znakov v kijevskih odlomkih, ki je pri e povsem drugačna nego n. pr. pri i in pri večini drugih samoglasniških znakov. Na početku pišejo namreč kijevski odlomki redoma Ѣ z znakom za spiritus lenis, nasprotno pa Ѥ z znakom za spiritus asper. Prvo se nahaja na početnem e v dvanajstih slučajih in sicer v besedah: jeho tab. III a 6, 8, VII b 18; jesi V a 3, 11, 15, VI a

¹ Gl. Jagić, Glag. pis'mo str. 87 in tab. I grških faksimilov.

² Strack, Hebr. Gramm. str. 2; Beer, Hebr. Gramm. str. 30.

³ C. Brockelmann, Grundriss der vergl. Gramm. der semit. Sprachen I. 17; Vondrák, Arch. f. slav. Phil. XVIII 554.

⁴ Vondrák, l. c. str. 551, 554, 556.

3, 22, VII b 3, VIII a 6, 13; jesta VII b 3. Le na enem mestu imamo obratni spiritusni znak v jesi tab. VI a 18; to je pač pomota vsled obilne rabe tega znaka; sledi pa tudi o z istim znakom. V šestih primerih je spiritusni znak izpuščen: ježe tab. III b 8, jesi V a 8, b 16, 18, jesm̃ V a 20, b 3. Na štirih izmed njih stoji nad *e* znak akuta, o čegar pomenu tu ne morem razpravljati. Kakor na *e* tako stoji tudi na *ę* v enem iz obeh nahajajočih se primerov isti spiritusni znak: jęže tab. V a 15; v drugem slučaju je znak izpuščen: ję tab. VIII a 6. Nad *jō*, ki se nahaja tudi le na dveh mestih, ni nobenega znaka. Pri drugih samoglasniških črkah kakor za *o*, *u*, pa tudi *i* in *ě-ja* — izjemo dela le *a* — je običajen samo drugi spiritusni znak in sicer nahajamo o 45 krat z znakom, 8 krat brez znaka, u 10 krat z znakom, 1 krat brez znaka, i ok. 90 krat z znakom, ok. 10 krat brez znaka, *ě-ja* 8 krat z znakom, nobenkrat brez znaka. Pri *a* se nepričakovano stavi isti znak kakor pri *e*: apostolu tab. III a 20, apostola IX 19, an'elz VIII b 6 in najbrže tudi IX 18, a V b 13, VI b 5, 16, IX 2. Izpuščen je znak le enkrat: apostola tab. VIII b 8.

Izjemo pri *a* bi bilo mogoče razlagati s posnemanjem grške grafike po primerih kakor ἄγγελος in ἀπόστολος. S *á* je v evangelijih sploh le ἄδης, stcksl. ААЪ. Pri *e* rabe spiritusnega znaka ni mogoče izvajati na podoben način, ker ni verjetno, da bi se bilo v stari cerkvenoslovanski grafiki prvotno mehanično po grškem vzorcu razlikovalo med kakim εὐαγγέλιον z ene in ἐλληνικός—ἐλληνιστί ali ἑβραϊκός—ἑβραϊστί z druge strani — izgovarjalo se je oboje itak enako — in da bi bil *ě* prvemu podobnih primerov končno zadobil splošno veljavo, ali pa, da bi se v tem grafičnem poenotenju zrcalil enotni izgovor, ki je dal v slovanščini v obeh slučajih početno *je*: jevan'elije kakor jellini. To je tem neverjetneje, ker bi tedaj ne mogli razumeti nasprotja v rabi spiritusnega znaka pri drugih samoglasnikih, pri katerih se — ne glede že na prevod iz latinščine — da še manj predpostavljati kako izenačevanje po grški analogiji. To sili k sklepu, da je že najstarejša glagolska grafična tradicija na početnih vokalnih znakih praviloma vporabljala spiritusno označbo, da pa to ni mogla biti samo prosta kopija grške grafike brez zmisla in

reda, oziroma da bi se stem le delile besede med seboj, ki so se pisale in continuo brez presledka, temveč da je za to različno uporabo tičal tudi še neki drugi pomen, ki se ga dandanes ne da več dobro dognati, ki pa je po vsej verjetnosti zaznamoval to, kar loči po grafični vrednosti \mathfrak{A} — je ali \mathfrak{AE} — je od \mathfrak{A} — o ali \mathfrak{AU} — u i. pod. Ako nad črkami \mathfrak{A} , \mathfrak{P} in \mathfrak{AE} stoji drug znak nego nad \mathfrak{A} , more biti povod za to v sestavi teh črk, kjer že trikot ali oglati del izraža početno *j* (t. j. diftongično *i*). Ista predstava je mogla vesti tudi do enake pisave oblik pronomina *iže*, dasi je v izgovoru bila gotovo razlika med početnim *i* v nominativu in *ji* v zavisnih sklonih; vendar se je moral tudi v prvem slučaju čutiti neki sled prejotacije (*i*), kakor nato kaže predvsem posebna črka za *i*, rabljena prvotno le na početku in po vokalih, a različna od črke po konzonantih. Pri *a* bi se končno moglo morda misliti tudi na nasprotje med \mathfrak{A} in \mathfrak{A} , ali pa na starocerkvenoslovanske slučaje kakor *aviti* — *javiti* i. pod. Slovanskih primerov z *a* na početku je tam sploh malo, pa so v veliki manjšini proti tujim izrazom.¹

Poleg kijevskih odlomkov bi mogel vsaj deloma dati še *codex zographensis* odgovor na stavljeno vprašanje, ker se tudi on odlikuje z arhaistično grafiko ter v obilni meri uporablja nadvrstne znake. Toda za rešitev tega dostopna faksimilia ne zadoščajo, pa smo navezani na pripomnje Grunskega, ki je tudi s te strani preučeval original.² V Jagičevi izdaji je po trditvi Grunskega izvedena neka pravilnost uporabe nadvrstnih znakov, ki je ni v rokopisu. Tu je ta uporaba že precej mehničnega značaja, pri čemer so sovпали znaki, ki so bili prvotno po obliki različni. Tudi njih prvotni pomen se je izgubil. Vendar se v ko-

¹ Prim. indeks k izdaji marijanskega evangelija. Sicer pa se početno *a* v vseh slovanskih jezikih, izvzemši bolgarščino, prejetira; seveda gre pa tu svoja pota konjunkcija *a* radi stavljenja na začetku stavka. Prim. Berneker, *Etym. Wörterb.* I 22. Vendar se ravno veznik *a* v bolgarskem in srbsko-hrvatskem jeziku izgovarja tudi kot *ja*. Prim. Rad 86, str. 84; Rječnik zagrebške akademije IV 382 in Miklošič, *Lexicon palaeoslov.* pod „*ja*“.

² Grunskij, Priloženije k „Očerki po istoriji razrabotki sintaksisa slav. jazykov“ str. 257 sl.

deksu še tu in tam nahajajo ostanki najstarejših oblik spiritusnih znakov, kakršni so v kijevskih odlomkih in v grških rokopisih VIII.—IX. stol.¹ Glede pomena njih rabe se zdi tudi Grunskemu, da je spiritus lenis najbrže označeval, kakor se izraža, mehkost, spiritus asper pa trdost v izgovoru početnih samoglasnikov. Pri tem je raba nadvrstnih znakov zlasti v zografskem kodeksu raztegnjena tudi na slučaje sredi besed, v katerih sledi samoglasniški znak za drugim samoglasniškim znakom. V kijevskih odlomkih so taki primeri še redki, n. pr. tab. IV b 5 dostojny poleg ib. 12 dostoini. Iz zografskega kodeksa naj navedem po izdaji mesto, ki se nahaja tudi v evangelistariju: Luk. XXIII 36—38 ρογαῆθῶ ἕ se ἔμου ἰ βοῖνι pristopajōšte ocatz pridējōšte emu ἰ gljōšte ašte ty ēši cr̄ ἰjudeiskz sp̄ se samz. Bē že ἰ napsanē nap'sano nadz nīm̄ kzn̄igami elin̄zskami ἰ rim̄skami ἰ evr̄iskami s̄ e estz cr̄ ἰjudēiskz. V marijanskem kodeksu in v Assemanijevem evangeliju ni po izdajah sodeč na tem mestu nobenih nadvrstnih znakov. Sploh so vsi drugi spomeniki proti kijevskim odlomkom in zografskemu kodeksu tudi v tem oziru mlajši, pa se to v njih polagoma izgublja ter zadobiva novejše sekundarno lice.²

Z opisanim paralelno teče v spomenikih raba glagolskih dublet za *i*: \mathfrak{X} — \mathfrak{P} in \mathfrak{Z} . Med tem ko se v spomenikih s starejšo grafično tradicijo še dobro vidi njih različni pomen, se pozneje to polagoma popolnoma izgubi. Navedene dublete pa stoje tudi sicer v tesni zvezi s tukaj obravnavanimi vprašanji, tako da spadajo po vsej priliki celo po svojem postanku sem.

Ker vsebujeta znaka \mathfrak{X} in \mathfrak{P} nedvomno enoten tip in ker tudi po številčni vrednosti glagolska azbuka le dva znaka za *i* \mathfrak{X} — 10 in \mathfrak{Z} — 20, razlikuje, moremo za prvotno glagolico govoriti samo o dveh *i*, pa se običajno misli, da je iskati v njih ravno radi njih dvojnosti

¹ Grunskij l. c. str. 267 in Kijevskije glagolič. listki (Učen. zap. Jurjev. univers. 1904, Nr. 5, str. 19 sl., zlasti 31 in 33). — Zveza z grško grafiko se v kijevskih odlomkih vidi še na zanimiv način v vporabi t. zv. διαστολή na tab. III a 21—22: vz, inokosti . . . vz, ispovedi. Postanek običajnega mehčalnega znaka σ v kljub raznim domnevam še ni dognan.

² Grunskij l. c. str. 26 i. dr.

odmev grškega η in ι , le veza med njimi se različno razlaga. Med tem ko izvajata Jagić in Leskien $\mathfrak{X} - \mathfrak{P}$ iz ι , a \mathfrak{Z} iz η , izvaja Taylor \mathfrak{X} iz η , a \mathfrak{Z} iz $\epsilon\iota$ ali ι .¹ Razen tega je že Jagić izrazil pomislek, zakaj stoji \mathfrak{X} pred \mathfrak{Z} , ako je ι , ko je uvrščen v grškem alfabetu vendar za η . Tega si ne more razložiti, pa misli, da je morda raba znaka \mathfrak{X} na početku besed vplivala na red obeh znakov.² Taka razlaga seveda ne more zadovoljiti, poleg tega pa govori še več drugih momentov za to, da dosedanje naziranje ni tako gotovo in samo ob sebi umevno. Ne glede na to, da je a priori neverjetno, da bi bil Konstantin, ki mu je bil pri sestavi azbuke v prvi vrsti merodajen fonetičen princip, kar tako suženjski prevzel $\eta - \iota$ le radi različnosti v grški grafiki, nimamo za to tudi nobenih sledov v spomenikih. V njih se znaki $\mathfrak{X} - \mathfrak{P}$ in \mathfrak{Z} pišejo tudi v tujih izrazih po navadah, ki sicer na splošno vladajo v tem ali onem spomeniku, brez ozira na to, ali je v grščini v tujem izrazu η , ι ali tudi $\epsilon\iota$, $o\iota$. Tako beremo n. pr. v zografskem evangeliju: Mat. XI 14 ἰλιε za Ἡλίας, Luk. I 5 ἰрода za Ἡρώδης, Mat. XXVII 2 ἰγ'emonu za ἡγεμών enako kakor Mark. I 4 ἰδανα za Ἰωάννης, Luk. V 14 ἰερέοι za ἱερεῖς, ali Luk. XVI 8 ἰκονομα za οἰκονόμος; Luk. VI 15 zilota za ζηλωτής, Jo. XII 20 ἔλλινι za Ἑλλήνι enako kakor Mark. I 6 ἄκριδι za ἀκρις, Jo. XIX 13 λιτοstrato za λιθοστρωτός, ali Jo. XII 13 finika za φοίνιξ, Luk. III 30 ἔλιεkimovz za Ἐλιακίμα, Luk. X 32 λεύ'itza za λευίτης; Luk. I 19 Gavriilz za Γαβριήλ enako kakor Mark. V 22 ἰαίtrz za Ἰαείρος itd. Moglo bi se seveda reči, da je Konstantin grško dvojnost $\eta - \iota$ (pravilneje bi bilo govoriti o četvornosti grafičnega izraževanja i v grškem) vporabil za neko razlikovanje v glagolski grafiki brez vsake zveze s čem enakim ali podobnim v grškem. Toda proti temu govori z ene strani zmisel Konstantinovega odstopanja od grškega alfabeta tam, kjer je bil za to podan kak fonetičen razlog, z druge strani pa tudi oblikovno ni mogoče znaka \mathfrak{Z} drugače nego le nasiloma izvajati bodisi iz η , bodisi

¹ Jagić, Glag. pis'mo str. 85, 87, 90, 190—1; Leskien, Zur glagolit. Schrift (Arch. f. slav. Phil. XXVII 164).

² Jagić, Arch. f. slav. Phil. XXIII 116.

iz *ι*.¹ Lažje je z znakom \mathfrak{Z} , ki ima isto številčno vrednost kakor grško *ι*. Kakor vidimo na prvem faksimilu z minuskulno pisavo pri Jagiću, se piše *ī* z dierezo tudi na početku besed; na spodnjem koncu pa se konča navpična črta s ključico, oziroma malo v precej oglatem kotu na desno zavito črtico. Iz teh elementov bi slednjič ne bilo nemogoče sestaviti glagolskega \mathfrak{Z} , kakor misli to tudi Jagić: pikama bi odgovarjala krožka, dolnjemu koncu levi kot. Da se je glagolski znak v resnici tako pisal, da sta se najpreje napravila krožka, potem levi kot in na zadnje še le poševna, na desno se spuščajoča črta, nam lepo kažejo kijevski odlomki n. pr. na tab. III b 7 v besedi *pros:mz*. V odlomkih vidimo tudi prehodne oblike med \mathfrak{Z} in \mathfrak{P} , ki so nastale na ta način, da se z ene strani nahaja pri \mathfrak{P} spodaj črtica, tvoreč bolj ali manj izrazit kot, n. pr. na tab. VIII a 9 v besedi *milostijō*, z druge pa konča leva poševna črta bolj ali manj desno od ogle, n. pr. na tab. VII b 4 in 17 v besedah *sztvor:lz* in *sztvorit: i dr.* Včasih je naravnost težko odločiti, ali imamo opraviti z \mathfrak{Z} ali \mathfrak{P} , kar se deloma vidi že iz Jagičeve izdaje, posebno dobro pa je opazovati to n. pr. na tab. Vb 6 v besedi *našihz* ali VI a 24 *našimz*, VI b 10 očistiti, VIII 1–4, 9–10 itd.

Vkljub opisani možnosti izvajanja znaka \mathfrak{Z} — \mathfrak{P} iz grškega *ī*, pa se za primerjanje nehote vriva tudi starosemitski jod *Z*, katerega obris je glagolskemu \mathfrak{Z} nedvomno mnogo bližji nego grško minuskulno *ī*. Govorila bi za to tudi glasovna veljava znaka \mathfrak{Z} — \mathfrak{P} , ki se je, kakor moremo sklepati iz spomenikov s kolikor toliko ohranjeno staro grafično tradicijo, pisalo po vokalih in na početku besed (prim. ime črke *īže*) in ki je tedaj izražalo neko več ali manj prejetirano *īi*, oziroma *īi*. Takega izgovora *ι* grščina ni poznala in še diftongi z *ι*, v katerih je nastopalo *ι* kot *ī*, so bili že davno pred IX. stol. postali monoftongi. To potrjuje tudi ne le pisava zografskega evangelija v slučajih kakor Mark. V 22 *lāirz* za *ἰάειρος*, Mat. IV 21 *īčkova* za *ἰσχωρῶ*, Mat. XVI 14 *īeremijō* za *ἰερεμίας*, Luk. V 14 *īerēovi* za

¹ Gl. minuskulne in kursivne oblike od *ι* pri Jagiću, Glag. pis'mo str. 85 in 87 ter na faksimilih iz grških rokopisov.

ιερεύς, Mark. VII 3 ljudēi za Ἰουδαίος, Jo. XIV 22 ijuda za Ἰουδαῖος, Mat. III 13 ior'danz za Ἰορδάνης, Mark. I 4 iōanz za Ἰωάννης itd., kjer v stari cerkveni slovanščini nimamo v početku *ja—je—ju—jo* ampak *ia—ija—ije—iju—io*; na isto kaže še dandanes n. pr. rusko *ijuna—ijula* za *ἰούλιος—ἰούνης*, kar je zopet s svoje strani iz lat. *junius—julius*.¹ Pri Ἰησοῦς imamo po indeksu k marijanskemu evangeliju le kontrahirano *ιωησα*, kakor je izpisano v marijanskem tekstu Mat. XXVI 50. Jagić naravnost pripominja: *exempla scripturae iisusz aut iisusz absunt*. Po navadi se piše ime, tako tudi v zografskem kodeksu, le kot kratica. Na podlagi navedenega bi imeli tedaj razlog, dopustiti tudi pri *Ж* neki vpliv orientalnega elementa, pa bi se nam tako zopet nudil vsaj slučaj kontaminacije med grškim in starohebrejskim znakom, ki smo jo mogli ugotoviti že drugje.

V nasprotju z *Ж—Т* se je *Ѣ* prvotno pisalo po konzonantih ter je izražalo *i*, oziroma *í*, ki je sicer kolikor toliko palataliziralo spredaj stoječe konzonante — slučaje s prvotnim *j* po konzonantih puščam tu seveda na strani — in ki se je tedaj od prvega *i* razlikovalo ravno s tem, da ni bilo prejetirano. Verjetno je celo da se že v tedanji stari cerkveni slovanščini kot južnoslovanskem narečju ni kazala več ista moč palataliziranja po *i*, kakor je to nedvomno bilo v praslovanščini in kakor se je to še v večji meri razvilo n. pr. v velikoruščini in v poljščini. Grščina je sicer tudi poznala palatalizacijo velarnih konzonantov pred *i*, ali to je bilo druge vrste palataliziranje nego v slovanščini.

Različno grafično funkcijo dublet za *i*, v kolikor se je to dosedaj dognalo, jasno kaže codex zographensis. Leskien in Vondrák enako učita, da se rabi tu *Ж* predvsem na početku besed, *Ж* in *Т* po vokalih, *Ѣ* po konzonantih.² Isto razlikovanje med početkom in mestom za konzonanti je opazati še n. pr. v praških odlomkih na l. Ib.³ V drugih glagolskih spomenikih se pojavljajo že več ali manj sekun-

¹ Prim. Vasmer, *Izv. otd. russ. jaz. i slovesn. akad. nauk* XII 2, str. 235 sl.

² Leskien, *Handbuch* ⁶, str. 8; Vondrák, *Altkslav. Gramm.* ², str. 51.

³ Prim. dostopni mi faksimile pri Šafarikovi izdaji in isto opazovanje pri Grunskem, *Kijev. glagol. listki* II 22.

darne črte z več ali manj prozornim prvotnim stanjem.¹ Posebe je treba razpravljati o kijevskih odlomkih. Po pripomnjah Vondráka in Grunskega bi se zdelo, kakor da vlada v njih v bistvu drug princip nego v zografskem kodeksu in bi bilo nemogoče na podlagi obeh spomenikov sklepati o prvotnem. Prvi splošni vtis je namreč, da se v kijevskih odlomkih z ene strani po konzontanah pretežno piše \mathfrak{P} , z druge pa na početku besed pogosto \mathfrak{S} . V resnici je razmerje približno tako, da stoji ok. 70 slučajem z \mathfrak{S} po konzontanah nasproti ok. 300 slučajev z \mathfrak{P} , ok. 90 slučajem z $\mathfrak{K} - \mathfrak{P}$ na početku pa ok. 10 slučajev z \mathfrak{S} . Toda zadnji obsegajo le prefiks *iz-*, *is-* in kratici *ism*, *isu*, razen tega je le 5 krat \mathfrak{P} na početku (prim. tab. III 21–22 *vz*, *mokosti* — *vz*, *ispovedi*), tako da moramo tudi glede kijevskih odlomkov smatrati za začetek besed \mathfrak{K} kot pravilo. V pojašnjevanje vseh podrobnosti se tu radi pomanjkanja prostora ne morem spuščati. Po vokalih zavzemajo kijevski listki isto stališče kakor zografski kodeks: slučajja z \mathfrak{S} ni nobenega, od nahajajočih se 35 primerov pa odpada le 6 gotovih na \mathfrak{K} . Po konzontanah je nedvomno razvita tendenca razširiti vporabo \mathfrak{P} ; toda slučajji z \mathfrak{S} nastopajo še vedno tako, da je razvidna njih prvotnost. Poleg tab. III a 1 Klimenta beremo v vseh ostalih treh slučajih *i* (ib. 3, 12, 17); pri tem je ib. 12–13 raztegnjeno *i* tudi na sosedne besede: Klimentu močeniku tvoemu *simb*. Tab. IX 4 je v nadpisu, v katerih so po navadi ohranjene starejše stvari, napisano z večjimi črkami *molitva*; z *i* pa se piše beseda še III b 16 *molitvo*, IV a 3 *molitvam* in IV a 2 *molimz*; v drugih primerih nahajamo \mathfrak{P} . Prim. še tab. III b 19 in IV a 16 *milostijo*, VIII b 16 *milostjo*, III b 8 *milostvaè*; tab. III b 22 *životè*, V b 16 in VI a 5 *životz*, VII b 8 *života*, ib. 20 *živemz*; tab. VI b 6, VIII b 17, IX 16 *prisno* itd. V drugih primerih istih besed stoji \mathfrak{P} , oziroma tudi \mathfrak{K} . Morebiti je videti v razširjenju vporabe \mathfrak{P} v kijevskih odlomkih vpliv češko-slovaškega jezika, ki ima še dandanes pred *i* obrobno-palatalne *d*, *l*, *n* in *ř* iz *r* i dr. Da pa je

¹ Poročilo o tem gl. pri Vondráku l. c. str. 51 in pri Grunskem l. c. str. 20 sl.

Ⲝ bilo res prvotno z drugo grafično funkcijo nego Ⲛ — Ⲟ na početku besed in po vokalih, kažeta tudi imeni za črki, Ⲛ — *iže*, Ⲝ pa le *i*, kar potrjuje azbučna pesem Konstantina presbytera. Zato se Ⲛ v *iže* tudi tako dolgo in vztrajno drži v spomenikih, pa bi bilo napačno sklepati iz tega, kakor to dela Grunskij, da se je Ⲛ ustvarilo le za nekoliko besed in sicer veznik in pronomen *i* ter pronomen *iže*.¹ Zanimivo bi bilo ozreti se z našega stališča še na glagolsko izraževanje vokala *y*, ali tudi to bi me tu predaleč odvelo.

V prvotni glagolici je bilo tedaj najmanjše dvojno *i* z dvojno grafično funkcijo, oziroma v obče tudi z dvojnimi glasovnim efektom, eno — Ⲛ — na početku besed in po vokalih, drugo — Ⲝ — po konzonantih, česar niti glasovno, niti oblikovno ne moremo zvezati z grškimi razmerami in čemur v grščini odgovarja jedino le dvojnost $\eta - \iota$, a še to v obratnem redu. Ali je že v samem početku nastala tudi varijanta Ⲟ s funkcijo izražanja *ii* po vokalih, je neverjetno, dasi bi se mogla glede znakovnih dublet navesti paralela nahajanja dubletnih, t. zv. finalnih znakov ravno iz hebrejske abecede. Vsekako je prvotna bistvena sestavina prejotiranega *i* kot, oziroma trikot, z ostrim koncem na vrhu, kakor nam to več ali manj jasno kažejo glagolske ligature za *ja*, *ju*, *jō* — Ⲉ, Ⲟ, ⲞⲈ. Pa naj je Ⲟ nastalo tudi pozneje, vendar sega njegov pojav že v najstarejšo moravo-panonsko dobo glagolskega pismenstva.

Za drugi *i* je tipično, da je obrnjena proti vrhu stranica trikota. Iz grščine tega ne moremo razviti, pač pa temu oblikovno popolnoma odgovarja hebrejsko-samaritanski *yajin* ⲡ — ⲡ,² v hebrejščini z repom v spodnjem delu. V samaritanščini se zove črka *in* ter ima tudi glasovno veljavo *i*, za hebrejščino nam ni ničesar bližjega neposredno znano, nego le izgovor *e* v staroindijskih izposojenkah.³ Fortunatov je iskal vir za glagolska znaka v dolnjéegiptskih kursivnih variantah za grško ι , od katerih se je ena, ki bi bila tudi po obliki nekoliko podobna, rabila baje le po konzo-

¹ Grunskij, l. c. str. 23.

² Prim. Faulmann, Das Buch der Schrift str. 79 sl.

³ Prim. Vondrák, Arch. f. slav. Phil. XVIII 173 in XIX 182–3.

nantih;¹ toda značaj teh varijant nam ni prav jasen in tudi obliki nista tako sorodni, da bi se hotelo jemati to v poštev, dasi priznavam, da je mogla biti tudi koptščina Konstantinu znana, kakor bi lahko sledilo zlasti iz novejših Snojevih študij o redakciji grškega originala za starocerkvenoslovanski prevod evangelija² ter Konstantinovih študij v maloazijskem samostanu Olympu pred hersonsko misijoh Kozarom in po misiji k Saracenom,³ kjer mu je zlasti tudi bila dana prilika stopiti v stik z orientnim svetom in se z njim podrobneje seznaniti. Pa o tem še drugje. Za naše gornje vprašanje se mi zdi, da je manj prisiljeno in bolj v soglasju z vsem dosedaj rečenim, ako se ostane — v kolikor je treba odstopati od grškega alfabeta — po možnosti v okviru hebrejsko-samaritanske abecede. Za to bi mogel morda pričati tudi še neki čisto zunanji mehanični moment, kakor je to na prvi mah čudno slišati, namreč oblika glagolskega znaka za *s* — Ⲕ, ki je nedvomno narobe *i* — Ⲛ in vsaj v spodnjem delu proti grškemu minuskulnemu in kursivnemu *σ* pomnoženo z novim in tujim elementom. V hebrejsko-samaritanski abecedi stoji *sameh* neposredno pred *yajin*; poleg tega pa se v starohebrejskih in samaritanskih rokopisih dobe tudi oblike, sestojече iz dveh enako razvitih delov, iz katerih je glagolski znak lažje izvajati nego iz grščine.⁴ Za tako diferenciacijo proti grškemu znaku je mogel biti *i* glasoven *i* oblikoven povod: z ene strani se je *σ* izgovarjalo tudi kot *z*, česar v slovanščini tedaj nikdar ni moglo biti (prim. zogr. Jo. XIX 39 zmagno za *σμύρνα* *i* pod.), z druge je bilo grško minuskulno-kursivno *σ*, sestojече predvsem iz krožka v polovičnem vrstnem prostoru in na desno podaljšano črtico, z ozirom na druge

¹ Fortunatov, O proišhoždeniji glagolicy (Izv. otd. russ. jaz. i sloves. akad. nauk XVIII 4, str. 229 sl.).

² Prim. A. Snoj, Staroslovanski Matejev evangelij. Ljubljana 1922. (Bogoslovna akademija v Ljubljani. Razprave II).

³ Prim. Konstantinovo legendo pogl. VII: *ⲙⲉⲟⲓⲃⲉ ⲛⲉ ⲛⲉⲃⲉ ⲕⲉ Ⲙⲉⲟⲓⲃⲓⲟⲩⲓⲟⲩⲓ, ⲃⲣⲁⲧⲘⲟ ⲛⲟⲩⲉⲙⲟⲩⲓ, ⲛⲁⲕⲉⲧⲉⲧⲓ ⲛⲓⲧⲓ ⲓ ⲙⲟⲓⲧⲓⲩⲟⲩⲓ ⲧⲩⲟⲩⲓⲧⲓ ⲃⲉⲛⲉ ⲡⲣⲉⲥⲧⲁⲛⲓⲟⲩⲓ ⲕⲉ ⲃⲟⲒⲟ, ⲧⲉⲕⲙⲟ ⲕⲛⲓⲒⲁⲙⲓ ⲃⲉⲥⲉⲃⲓⲟⲩⲉ.*

⁴ Prim. Vondrák, Arch. f. slav. Phil. XIX 180 sl.; Dobrowsky, De antiquis Hebraeorum characteribus v prilogi: samar. rokopisni znak Ⲛ, hebr. *ⲛ*; Jagić, Glag. pis'mo str. 88 in tab. I grških faksimilov.

glagolske znake samo za se oblikovno težko vporabljivo. Sicer pa je to zadnje že tudi vprašanje individualne stilizacije glagolske azbuke in kot tako vprašanje za se. Na kak napomin eventualne mehкости s, n. pr. v slučajih kakor vs's i. pod., bi se najmanj hotelo misliti.

3. Dosedaj še neomenjeni znaki za slovanske, a negrške glasove v glagolici.

Izmed znakov za slovanske, a negrške glasove v glagolici v razpravi dosedaj še ni bilo prilike govoriti o znakih za *b*, *ž*, *dz* in *č*. Njih postanek iz grških znakov ali ligatur je vsaj neposredno pri vseh nemogoč.¹ Drugi nedvomni vir za glagolico, semitska hebrejsko-samaritanska abeceda, pozna od njih le *b*, tega pa kakor glagolica na drugem mestu in s številčno vrednostjo 2. Jagićeva razlaga iz grške ligature $\mu\beta$, minuskulno $\mu\nu$, ali $\mu\pi$ bi bila tu še najbolj sprejemljiva, ker je $\mu\beta$ imelo tudi glasovno veljavo *mb*.² Toda za glagolski znak sta tipični enaki in ravni horizontalni črti ter oglatost oblike, česar pri grški ligaturi ni, kar pa se oboje nahaja v semitski abecedi, posebno izrazito in glagolskemu znaku 𐤁 podobno v aramejskem ܐ , le s to razliko, da je črka vsled pisanja od desne na levo obrnjena proti levi strani in da nedostaje srednje vertikalne črtice.³ Zato bi bilo mogoče videti v glagolski obliki zopet kakor že nekolikokrat kombinacijo semitskega znaka z grško ligaturo $\mu\nu$, mogoče pa bi bilo razlagati srednjo linijo tudi iz individualne stilizacije glagolice, o kateri bomo še govorili.

Ostali znaki za *ž*, *dz* in *č*, katerih razlaga iz grščine — *ž* iz dvojnega ϑϑ (po Jagiću) ali iz ζ (po Vondráku), *dz* iz ζ , a *z* iz ϑ (po Jagiću) in *č* neposredno iz glagolskega š ter grškega τ — je pač nemogoča, so posebno še radi tega zanimivi, ker jih drugi vir, semitska abeceda, ne pozna. Po mestu v azbuki stojita *ž* — *dz* pred *z*, a *č* po *c*, kar je samo na sebi umljivo, nima pa paralele še v *š*, ki stoji brez zveze

¹ Prim. Jagić, *Glag. pis'mo* str. 87 sl.

² Prim. Vasmer, *Izv. otd. russ. jaz. i slovesn. akad. nauk* XII 2, str. 213.

³ Prim. Faulmann, *Das Buch der Schrift* str. 79. O Vondrákovi razlagi iz samar. *m gl. Arch. f. slav. Phil.* XIX 173 sl.

s s po c – č izven grškega dela glagolice. Vzrok za to je, kakor smo videli, v semitski hebrejsko-samaritanski abecedi. Za č in ž – da govorim najpreje o njih – tu, kakor rečeno, že ni bilo nobene opore več. Njihov vir mora biti, ako nista znaka naravnost izmišljena, drugje. Izven grškega in hebrejsko-samaritanskega alfabeta imamo znaka za č, ž, oziroma dž v koptski, armenski, gruzinski in samo za dž še v kufski abecedi. V vprašanje medsebojnih vezi teh abeced se seveda ne morem vpuščati, ugotavljam le na kratko, da je mogoče govoriti o nekih tipičnih sestavnih delih omenjenih znakov skoro v vseh omenjenih abecedah. V splošnem sta to v pretežni meri vseh onih znakov pri ž – dž ušesci na neki podlagi, pri č pa zaokroženost v spodnjem delu znaka.¹ Iz tipografskih razlogov ne morem tega vsega reproducirati, niso mi pa tudi seveda na razpolago starejši najbolj zaželjeni paleografski tipi. V tej smeri nam bo morala pomoči še le bodoča tudi na to vsmerjena orientalna paleografija. Za primer navedenih tipičnih sestavin pa naj opozorim na koptsko χ dž in σ č. Ne more biti dvoma, da se te isti sestavini nahajata tudi v glagolskih znakih Ⲫ in ⲫ , le da spominja zadnje še na sledeči glagolski znak Ⲭ ter bi bilo torej kombinacija obojega. Nekaj vrhnjemu glagolskemu delu podobnega je opaziti v gruzinskem znaku za intenzivno č (Ⲫ); vendar ne pripisujem temu nobenega posebnega pomena kakor tudi ne še nekim drugim odgovarjajočim momentom, n. pr. temu, da stoji ž v armenski abecedi po znakih, analognih grškim ζ, η, θ in pred znakom za i, ali da stoji č v koptščini in gruzinščini v končnem delu abecede po š, ali da ima gruzinsko enostavno č enako glagolskemu znaku številčno vrednost 1000 in morda še kaj. Na vprašanje, kaj je bil neposredni vir za sestavo glagolskih znakov, je seveda težko odgovoriti. Le eno je pač brez dvoma, da si Konstantin ni nobenega znaka popolnoma na novo izmislil. Po fonetičnem principu, ki je tako zelo veljal zanj, je moral pač za določeni po njem slovanski glas naravnost iskati adekvatni grafični izraz in tu je morda manj odločeval prosti slučaj nego moment, kateri

¹ Prim. odgovarjajoča mesta pri Faulmannu l. c.

glas se je zdel Konstantinu najbližji slovanskemu. Razgled je imel po orientu nedvomno obširen. Razen že navedenih mest o Konstantinovich hebrejsko-samaritanskih študijah nam legenda o njem o priliki disputa z rimskimi duhovniki v Benetkah poroča v tem oziru še v pogl. XVI: kako vy ne stydite se, tri jeziki mēnešte tačiju, a pročijimъ vsēmъ jezynomъ i plemenemъ slēpomъ velešte i gluhomъ byti? sьkažite mi, boga tvorešte nemoštana, jako ne mogušta sego dati, ili zavistyliva, jako ne hotešta? my že narodъ mnogo znajemъ knigy umējušte i bogu slavu vzdajušte, kždo svojimъ jezynomъ. Javě že sutъ si: Arъmeni, Perъsi, Avazgi, Iveri,¹ Sugъdi, Gotъdi, Obri, Turъsi, Kozari, Aravljanе, Jegъpъti i Suri i ini mnozi. Pred misijo h Kozarom je bila prva Konstantinova pot k Saracenom,² med obe potovanji pa pada skupno z bratom Metodom bivanje v maloazijskem samostanu Olimpu, v katerem so posebno lahki bili stiki z vzhodnim meništvo, med dr. zlasti tudi koptskim, o čemer sem že gori govoril in kar ima oporo v grški redakciji originala starocerkveno-slovanskega prevoda evangelijskega teksta. Ne le mogoče, temveč tudi lahko verjetno je torej, da je Konstantin za sestavo znakov za č—ž našel izhodišče v koptski abecedi. Toda ako bi kdo tudi hotel o tem dvomiti, eno je nedvomno, da je v glagolski azbuki za poseben glas poseben znak s tipičnim sestavnim delom, ki se nahaja v znakih za isti glas tudi v drugih abecedah,

¹ Iveri mesto Gruzini. Prim. v traktatu o „jezikih“ mesto, na katero se je skliceval R. Abicht v spisu „Ist die Ähnlichkeit des glagolitischen mit dem grusinischen Alphabet Zufall?“ (Leipzig 1895): pravoslavnyhъ językъ jestъ .e. i imoť .g. knigy grъčьska, iverska i blъgarska. Poleg gruzinščine je razlagal še iz armenščine glagolico M. Gaster v drugi razpravi, priloženi delu „Ilchester lectures on grecko-slavonic literature . . . London 1887“. Še dalje je šel V. Miller, ki je iskal vir glagolice na sasanidskih novcih in v avestskem alfabetu v spisu „K voprosu o slavjanskich azbukah (Žurn. minist. nar. prosv. 1884, mart, str. 1 sl.; prim. Jagić, Glag. pis'mo str. 93 sl.). Končno je F. Fortunatov razvijal glagolico iz koptščine v spisu „O proishozdeniji glagolicy (Izv. otd. russ. jaz. i slovesn. XVIII 4, str. 221 sl.).

² Prim. v Konstantinovi legendi v pogl. VI citat iz korana (gl. Miklošičevo izdajo str. 34), ta pa se je pisal s kufsko abecedo, najstarejšo mahomedansko pisavo (prim. Faulmann l. c. str. 95).

in da to torej že ne more biti več le slučajno, kakor si tudi Konstantin tega ni mogel brez gotovega vira naravnost izmisliti.

Pri *dz* koptščina v toliko odpada, da njeno *dz* odgovarja grškemu ζ, za kar rabi glagolica znak za z. V drugih gori omenjenih abecedah, armenski, gruzinski in kufski imajo znaki za *dz* v obče to skupnost, da se iz spodnjega dela znaka nadaljuje na zgoraj neki več ali manj izraziti izrastek (prim. v gruzinskem ⲉ). To pa je slednjič tudi pri znakih za z in sicer ne le v istih abecedah, temveč tudi v semitski hebrejsko-samaritanski in deloma grški, le da je izrastek pri z tudi v drugi smeri mogoč ter bolj izrazit, zaokrožen ali strnjen, skoro da v obliki neke zastavice. Tudi v glagolici je sploh, posebno pa še ravno glede zadnjega nedvomno zveza med znakoma za *dz* in z: ⲉ — ⲉ.¹ Obliki zastavice najbolje odgovarja aramejski znak 𐤆, kateremu je slična tudi neka starosemitska varianta,² toda krožek je svojstvo tudi glagolske individualne stilizacije. Vsekako tvorita oba znaka, ki si tudi sledita drug drugemu, neke vrste diferencijacijo iste ideje, za izvedbo katere so bili sestavni deli za iste glasove lahko dostopni. Mogoče je še vprašanje, ali je v trikotniku znaka za *dz* skrit kak napomin na mehkost (prim. slučajje kakor k̄n̄ędz'ḅ, pol̄dz'a i pod.).

Na vsak način niso opisani oblikovni deli pri obravnavanih znakih — ušesci pri ž, zastavica pri *dz*, navzdol zavrt krožek pri č — le ornamentalnega značaja, ampak

¹ O znakih v različnih spomenikih prim. Jagić, Glag. pis'mo str. 189. V kijevskih odlomkih se prvi znak ne nahaja, dasi ga je pisec moral rabiti vsaj kot število; pač pa se nahaja n. pr. v praških odlomkih. Po oblikah v drugih spomenikih moramo predpostavljati na ostrem koncu stoječ trikotnik z vertikalno zastavico. Drugi znak seveda pišejo kijevski odlomki: na tab. VII a 8 je znak kot velika črka z zastavico iz levega kota skozi ogel desnega kota; v majhni obliki, n. pr. ib. b 13 ali III a 6 i. dr., izhaja zastavica tudi iz srede vertikalne stranice levega kota kar ima tudi lahko svoj stilizacijski razlog. Stranice desnega kota so, manjše in zato lahko prehajajo skoro v oblo obliko. Prvotno je bil znak oglat in četverokoten ter je v tem oziru morda še po kakem tujem vzorcu izpopolnjeni grški Z. Glede zastavice v desni smeri prim. samaritanski znak pri Dobrovškem za zain'ḅ, četverokot je v gruzinskem z ḅ. Prim. še armensko շ. Pozabiti se seveda tudi ne sme na ⲉ — ⲉ.

² Prim. Faulmann l. c. str. 78 sl.

bistvene sestavine glagolskih oblik. Zato govori, da so omenjeni navidezni okraski tako rekoč *ἀπαξ γεγραμμένα* v tvorbi glagolske azbuke (navzdol obrnjeni krožek pri j̄ je treba drugače razlagati). To pa nas vede zopet k že gori rečenemu, da tudi za glagolske znake za ž, dz, č ne moremo ugotoviti grškega porekla, pa tudi ne predpostavljati prostega izmišljenja, temveč da moramo iskati še za nje vir na vzhodu, ne da bi bila neposredna zveza določljiva, pač pa je končna oblika nedvomno že samostojna kombinacija in stilizacija.

4. Pripomnja k individualni stilizaciji glagolske azbuke.

Podrobna analiza stilizacije glagolske azbuke se dosedaj še ni podala. Da pa je tudi ta potrebna za razumevanje postanka glagolskih znakov, ne more biti dvoma, zlasti ako se pomisli silno razvita individualna črta v sestavi azbuke; saj je le pri malo znakih mogoče pokazati na neizpremenjeno prevzeti prototip. Da se do danes še ni mnogo storilo v tem oziru, je umevno, ker so prva sistematična paleografska dela o glagolici kakor n. pr. Geitlerja ali Jagića morala biti posvečena predvsem vprašanju paleografske določitve najstarejših tipov glagolskih črk.¹ Poleg tega se je vsa glavna že jako obsežna literatura o glagolici sukala seveda okrog problema njenega postanka in razmerja med njo in cirilico. O prvotni stilizaciji znakov so se pojavile le bolj mimogrede različne pripomnje, ki so dandanes po večini že zastarele ali pa se ne dotikajo najstarejšega duktusa pisave.

Tudi tukaj ne nameravam in tudi ne morem vsestranski izčrpno razpravljati o stilizaciji Konstantinove azbuke, pač pa hočem opozoriti na nekaj individualnih črt sestave glagolskih znakov, ki se dosedaj sploh niso ali vsaj ne v tej zvezi omenile, ki pa jih je dandanes že mogoče ugotavljati, ker so nam najstarejše znakovne oblike že precej jasne. Za podlago nam pri tem najlepše služijo, kakor se je to že v obče spoznalo, kijevski odlomki.

¹ Prim. L. Geitler, *Die albanes. und slav. Schriften*, Wien 1883; Jagić, *Glagolič. pis'mo*.

tistični pregled za splošno oceno velike izrazitosti individualne stilizacije glagolskih črk, iz katere z ene strani sledi razumevanje za razmerje do originalnih grških in drugih znakov, z druge strani pa pričajoč o precejšnji svobodi pri tvorbi znakov dopušča tudi domnevo o kontaminaciji ali kombinaciji raznih glasovno v poštev prihajajočih ali z izraženim glasovno ne povsem identičnih originalnih znakov, kar stoji v zvezi s preje obravnavanim ter se medsebojno potrjuje. O kakem nameravanim oddaljevanju od grških vzorcev, težnji po neprozornosti grške podlage v glagolskem sloju, kar se je večkrat zatrjevalo, pod temi vidiki niti ni treba govoriti. Eno pa je gotovo, da je analiza glagolske azbuke in vprašanje njenega postanka jeden iz najzanimivejših slavističnih problemov, ker je največje važnosti za presojo individualnosti Konstantinove in njegovega dela.

5. $h\bar{l}z - tz$ v Hrabrovi apologiji slovanskih pismenk po rokopisu moskovske duhovne akademije.

O zagonetnem mestu $pe - h\bar{l}z - tz$ v gori imenovanem rokopisu Hrabrove apologije sem na kratko govoril že v prvem donesku o črki pe . Gre tedaj le še za pojasnjenje sledečega $h\bar{l}z - tz$. Kako se je to do sedaj razlagalo, sem moral že tam omeniti. Po mojem mnenju je $h\bar{l}z - tz$ izraz za znakovne dublete, ki jih je izzvalo po ω stoječe in kot dubleta umevano pe . Hrabar sam je najbrže še vedel za čisti prvotni sestav glagolice, dasi je že piscu kijevskih odlomkov pe dubleta za f ; dodatek $h\bar{l}z - tz$ je iz navedenega razloga povzročil še le poznejši interpolator. To dokazuje pokvarjenost mesta z naštevanjem posameznih črk, ki je tudi samo s seboj in z navedbo slovanskih črk v početku apologije v nasprotju. Z ene strani stoji namreč γ' kot l na vrinjenem mestu med slovanskimi črkami (na početku apologije tega seveda ni), z druge strani pa manjkata k številu 24 grških črk dva znaka, ker sta izpuščena γ' in v (mesto v je le u). To je napotilo interpolatorja, da je dubleti za f pridodal še drugi iz spomenikov znani mu dubleti za h in t . Na to jasno kaže kratica $h\bar{l}z$, ki odgovarja pač besedi $hlzmz$, katera jedina se v nekih glagolskih spomenikih piše

z dubleto za *h*: prim. Assem. I. 139 hlzmz,¹ psalt. sin. p. 155 hlzmi, p. 298 hlzmi 2 krat. Je to znak čudne oblike, podoben, kakor se je izreklo, pajku, , ki pa nahaja svojo analogijo v neki varianti grške pisave za χ .² Tu in tam se pomotoma zamenjava z ϕ , znakom za ω . Tako je v sinajskem psalterju p. 176 napisano $\phi l z m i$, narobe v abecenariju bolgarskem ime za ϕ — ot nad δ .³ Ker imamo v Assemanijevem evangelistariju tudi druge poznejše znakovne oblike, med dr. n. pr. naravnost grški obliki za ϑ in φ ,⁴ ker se tudi v sinajskem psalterju nahajajo grško cirilski znaki za *t*, *v*, *m*,⁵ bi bila stvar lahko enostavna, pa bi se tudi v pajku podobnem *h* moglo videti poznejši znak, dubleto, na novo nastalo po neki grški varianti. Toda vprašanje starosti znaka je le bolj zamotano, nego bi se na prvi pogled zdelo; to pa radi tega, ker se z ene strani rabi ta dubleta le v besedi hlzmz, z druge pa običajni glagolski znak za *h* nosi ime hērz,⁶ ki nasprotuje starocerkvenoslovanskim glasoslovnim zakonom. To le izgleda nekako tako, da se je redkejši znak ohranil v besedi hlzmz, ker je to bilo ime črke, kakor se n. pr. iže konstantno pravilno piše ter po tradiciji mnogo dalje drži, nego prvotna raba raznih *i* v drugih primerih, kar je gotovo tudi v zvezi z grafiko imena črke. Nezazumljivo bi tudi bilo, zakaj naj se črka, izražajoča slovanski glas, imenovala na neslovanski in sploh težko razložljiv način. Tega tudi sicer ni v alfabetu.⁷ Na postanek naziva

¹ Gl. tretji faksimile iz Assemanijevega evangelistarija pri Geitlerju.

² Prim. Geitler I. c. str. 125.

³ *h* — hērz na tem mestu sploh manjka ter je pripisano kot hier še le pozneje po š. Prim. o tem pri Jagiću, Glag. pis'mo str. 204.

⁴ Prim. na prvem faksimilu pri Geitlerju vitagiję, a na drugem filimona.

⁵ Prim. na faksimilu pri izdaji molitva in Geitler I. c. str. 108, 113, 132 in 140.

⁶ Miklošič, Lex. palaeoslov. citira hērz po Gorskega in Nevostrujeva Opisaniju slav. rukopisej mosk. sinod. bibl. II 2, str. 87 iz ruskega zbornika XIV. stol., poleg tega še po P. Aleksějeva, Cerkovnyj slovar' herz in hvrz. V bolgarskem abecenariju stoji hier, pri Banduriju iz XIII. stol. χέρ (Sreznevskij, Drevnije glagolič. pamjatn. str. 28), v Diviševem alfabetu iz XIV. stol. chyr.

⁷ Kako fratz je najbrže tako onomatopetično razlagati kakor frakz, fravz v Miklošičevem Lex. palaeoslov. in pod. Prim. še Bern.

her kaže morda abecedna pesem Konstantina prezbytera. Tam se pričinja stih s *h*: herovъsku myslъ (var. heruvimъskuju); prim. še v ruski azbučni pesmi hērovimъskaja pēsny. Od sing. χερούβ je pravilno izpeljan adjektiv heruvъskъ, kar je lahko prešlo v tvorbo s slovanskim posesivnim sufiksom —ov— kot herovъskъ, ako ne iščemo razlage -o- za -u- že v grško-hebrejskem originalu. Berneker vidi po Abichtu v herъ — hērъ kratico iz herovimъ — heruvimъ.¹ Mogla bi to biti tudi abstrakcija iz herovъ. Vsekako bi končno imeli neko analogijo med herъ in hlъ, pa bi nastalo vprašanje, ali ni v prvem iskati izraza za grško palatalno χ', v drugem pa za grško velarno in slovansko *h*, enako kakor je Konstantin ločil izgovor grškega palatalnega in velarnega γ ter za prvega ustvaril poseben znak.² Seveda bi potem ne vedeli, na katero mesto v alfabetu naj postavimo jedno izmed črk, herъ ali hlъ. Tako kakor je v rokopisu Hrabrove apoloģije, to gotovo ni moglo biti, ker to brani številčni red. Morali bi tedaj biti dubletni skupaj kakor varianti prejetirnega *i*, oziroma *u* in *v*, ali pa se je že po Konstantinu izvršila neka nova redakcija alfabetu, kar v toliki meri, da bi se bil določil nov številčni red, ni verjetno, dasi je pozneje mogel stopiti nov znak na izpraznjeno starejše številčno mesto, kakor se je to zgodilo s št na mestu *pe*.

Ako je tedaj herъ sovvalo s hlъ in sta nastali podobno dubletama za *f* še dubletni za *h*, potem se je herъ posplošilo in χ' se je izraževalo že s mehčalnim znakom kakor pri *k*; kajti sledu kakega posebnega znaka še za χ' v glagolici ni, izvzemši seveda k̄ z mehčalnim znakom, ki se je rabil tudi nad slovanskimi palataliziranimi *r'*, *l'*, *n'* iz *rj*—*lj*—*nj*. Kot primer mehčanja χ' in χ' naj navedem iz zografskega kodeksa Luk. XIX 5 zaκ̄h̄če. Kar se tiče znaka herъ—b po obliki, ga je težko spraviti v sklad z grškim χ, kakor to misli Jagić,³ ki obojno *h* izvaja iz χ. Zato so tudi iskali vir znaku v različnih abecedah, Šafarik v armenskem, For-

¹ Gl. Berneker, Slav. Etym. Wtb. pod cherit'.

² Slučaji s χ' v evangeliju so sledeči: Ἀρχελαος, ἀρχιερεύς, ἀρχισυνάγωγος, ἀρχιτερίκλιτος, Ἀρχία, Βαραχίας, Ἰχθὺνα, Ζαχαρίας, Μελχί, χιτων.

³ Jagić, Glag. pís'mo str. 88, prim. tudi str. 203.

Résumé: *Contributions à la question de l'origine de l'alphabet glagolitique.* 1. La lettre „pé“. A la place de la ligature glagolitique secondaire pour *št* avec valeur numérique 800, il a dû exister dans l'alphabet glagolitique originel une lettre qui nous est restée jusqu'à présent inconnue. Dans une série de textes qui se rapportent à l'Azbuka glagolitique, comme l'apologie de Chrabr, le poème alphabétique de Costantin le Prêtre (sur la restitution duquel l'auteur avance quelques hypothèses), un poème alphabétique en slavon russe, des versets alphabétiques dans un texte en slavon serbe, l'abecenarium bulg., etc., on trouve après *ω* à la place de 800 le nom jusqu'à présent inexpliqué d'une lettre „pé“. Dans un petit livre des Bogomiles bosniaques où se trouve l'alphabet glagolitique, on rencontre à cette place un *f*, probablement celui qui était dérivé du *ϑ* grec. Dans les feuilles de Kiev il n'y a parmi les consonnes que *f* qui présente un doublet, correspondant à grec *ϑ* et *θ*. Le premier de ces signes est passé dans la Glagolica croate, le second dans la Glagolica du slavon macédonien comme signe usuel pour *f*. En se basant sur les textes glagolitiques du vieux slave et sur l'Apologie de Chrabr, l'auteur démontre que la Glagolica primitive connaissait le *ϑ* grec, et que la substitution de *t* à *ϑ* dans les monuments n'est pas forcément la plus ancienne. Le *ϑ* grec devait incliner vers *f* dans la prononciation de Constantin et il a reçu son nom et sa forme définitive sous l'influence du „pé“ hébréo-samaritain sous sa forme finale avec la valeur phonétique *p-f*, la valeur numérique 800, et la position avant *šade — šin*, qui ont pris place également, tant pour leur son que pour leur forme, dans l'alphabet glagolitique. Dans l'alphabet glagolitique primitif, il y avait après *ω* et avant *c* d'après le modèle de l'alphabet hébréo-samaritain une lettre „pé“ avec valeur numérique 800 et qui se prononçait comme *ϑ* grec à la même époque, mais cette lettre fut sentie comme doublet de *ϑ* dès l'époque du pannonien de Moravie, et c'est pourquoi *ϑ* fut remplacé par *t*, qui, plus tard, au Sud, dût forcément céder de nouveau la place à *ϑ*, sous une nouvelle influence grecque. — 2. Sens de quelques éléments

non grecs dans la partie grecque de la Glagolica. L'explication des lettres glagolitiques *k* et *e* par une origine hébréo-samaritaine s'appuie non seulement sur des raisons de forme, mais aussi sur des considérations d'ordre phonétique. Sens du signe de l'esprit dans les feuilles de Kiev. Explication de l'origine du signe glagolitique *i* et caractère unitaire de son emploi primitif (également d'après les feuilles de Kiev). — 3. Signes pour les phonèmes slaves mais non grecs de l'alphabet glagolitique, et qui n'ont pas encore été mentionnés jusqu'à présent. Explication de l'origine des signes pour *b*, *z*, *dz*, *č*. On en trouve les éléments essentiels dans des signes de valeur phonétique identique d'alphabets orientaux. — 4. Une remarque sur la stylisation individuelle de l'Azbuka glagolitique. Un trait général se manifeste dans la structure des lettres: c'est la division symétrique dans un carré de direction verticale et horizontale, de sorte que tous les signes trouvent leur place autour d'une croix située dans le carré. Autres éléments d'ornementation. — 5. *hl̆* — *t̆* dans l'apologie de Chrabr sont des signes glagolitiques doublets de *h* et de *t*. *Hl̆* doit être expliqué par *hl̆m̆* et représente peut être à l'origine le nom d'une lettre. Remarques sur le nom *her̆* et sur les rapports réciproques des signes de *g* et de *h*. Passim: les discordances entre Constantin et l'alphabet grec s'expliquent principalement par des raisons phonétiques. Il est possible d'établir dans les formes des lettres une série de contaminations entre les formes grecques et les formes orientales. L'analyse de l'Azbuka est de la plus grande importance pour l'appréciation de l'individualité intellectuelle de Constantin.